

ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет психології, історії та соціології
Кафедра історії України та методики викладання
Кафедра всесвітньої історії та історіографії

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК 4

**МАТЕРІАЛИ
XII ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ**

05 травня 2016 року

ЧАСТИНА 2

Херсон
2015 – 2016 навчальний рік

УДК: 94(063)
ББК 63.3

Обговорено на засіданні кафедри історії України та методики викладання
(протокол № 12 від 06.06.2016)

Розглянуто Науково-методичною радою факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету
(протокол № 10 від 14.06.2016)

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету
(протокол № 10 від 22.06.2016)

Рецензенти: **Сусоров В.Д.**, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України та української філології Херсонського національного технічного університету

Додонова Г.В., к.і.н., доцент кафедри суспільних наук Херсонської філії Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова

Проблеми регіональної історії України: Матеріали XII Всеукраїнської наукової конференції молодих істориків / Редкол.: к.і.н., доц. Л. О. Цибуленко (голова), к.і.н., доц. Н.М.Кузовова (відп. ред.) та ін. – Випуск 4. – Херсон, ПП Вишемирський В.С., 2016. – Ч.2. – 100 с.

У збірнику вміщено матеріали XII Всеукраїнської наукової конференції молодих істориків: аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, що відбулася 05 травня 2016 року в Херсонському державному університеті. Збірник висвітлює актуальні питання історії України та регіональної історії. Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів вищої школи.

Редакційна колегія: д.і.н., проф. В.М.Андрєєв; к.і.н., доц. А.В.Батенко; д.і.н., проф. С.Г.Водотика; к.і.н., доц. Н.М.Кузовова (відп. ред.); к.і.н., доц. Ю.Ю.Куценко; к.і.н., доц. В.Я.Павленко; к.і.н., доц. Г.В.Цибуленко; к.і.н., доц. Л.О.Цибуленко (голова).

ЗМІСТ

Ониськів М.С. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Діяльність Експедиції державного майна, опікунства іноземців і сільського домоводства на Півдні України наприкінці XVIII – I третині XIX ст.	4
Романюк К.А. (м. Херсон), Куценко Ю.Ю. (наук. кер.) Переселення бойків на Херсонщину в 1951 р.: передумови, причини, наслідки.....	12
Сальник Ю.В. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Житлово-комунальне забезпечення мешканців Херсона в 1920-1930-х рр. XX ст.	17
Сафонов О.С. (м. Запоріжжя), Білівненко С.М. (наук. кер.) Роль військових поселень на Півдні України в колонізаційній політиці Російської імперії у другій половині XVIII століття.....	26
Семенченко А.О. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Більшовицька пропаганда як ключовий чинник світоглядних орієнтирів громадських організацій Херсонщини у період непу.....	33
Спільна О.В. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Матеріальне забезпечення дитячих будинків на Херсонщині у 1940-1950-х роках.....	44
Ткачук Д.В. (м. Житомир), Ковальчук І.В. (наук. кер.) Діяльність Організації українських націоналістів щодо залучення молоді до національно-визвольного руху у 1944 – середині 1950-х років.....	52
Трофімов Р.В. (м. Херсон), Цибуленко Г.В. (наук. кер.) Статус кордону в україно-російських відносинах 1917-1921 рр.	57
Фомін В.В. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Службовці Херсонської митної застави у 20–40-х рр. XIX ст.	68
Форманчук Н.В. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Діяльність ВАТ «Інтурист» на Херсонщині в 70-80 рр. XX ст.	76
Шевченко В.В. (м. Київ), Верба І.В. (наук. кер.) Військово-політичний аспект співпраці Юліана Мордалевича зі Всеукраїнським Центральним Повстанським Комітетом.....	88

УДК 94(477.7):325.45-054.6 “17-18”

*М.С. Ониськів,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л. О. Цибуленко*

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЕКСПЕДИЦІЇ ДЕРЖАВНОГО МАЙНА,
ОПІКУНСТВА ІНОЗЕМЦІВ І СІЛЬСЬКОГО
ДОМОВОДСТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ
XVIII – І ТРЕТ. XIX СТ.**

У статті йдеться про роботу Експедиції державного майна, опікунства іноземців і сільського домоводства у міграційній політиці Південної України наприкінці XVIII – І третині XIX ст.

Ключові слова: *колоністи, Російська імперія, Експедиція державного майна, Канцелярія опікунства іноземних колоністів, Контора опікунства Новоросійських іноземних поселенців.*

У наш час інтеграційні процеси в Україні та світі є одними з головних поштовхів до створення загальнонаціонального культурного спадку. Взаємодія різних етнонаціональних спільнот зумовлює багатовекторність можливого розвитку економіки та суспільної думки. Важливо пам'ятати про неоціненний вклад іноземців як у колонізацію земель, так і в формування етнокультурного простору Півдня України.

Такі автори, як Г. Писаревський [1], О. Дружиніна [2], написали визначні праці з історії заселення Північного Причорномор'я, в їхній роботі можна знайти інформацію з діяльності органів опіки іноземцями. Існують невеликі розвідки Є. Плеської-Зебольд [3], що присвячені діяльності Контори опікунства Новоросійських іноземних колоністів, роботи М. Белікової [4] та І. Задерейчука [5], де досліджується адміністративне управління і зміна системного законодавства керуючих органів колоній.

Метою дослідження є показати функціонування органів опіки іноземцями на Півдні України наприкінці XVIII – 1 трет. XIX ст.

Дослідження ґрунтується на указах імператорів, положеннях уряду щодо переселенської політики, які зібрані в одну багатотомну працю.

Після офіційного дозволу Катерини II селитися іноземцям на теренах Російської імперії (1762 р.) [6, с. 126] та вдалого ряду російсько-турецьких війн (1768-1774 рр., 1787-179 рр.) почалося активне заселення Південної України. Для координування потоку мігрантів за ініціативи імператриці було створено Канцелярію опікунства іноземних колоністів [7, с. 198]. Робота цього органу була розвідкою в управлінні та регулюванні переселенського потоку. За діяльності Канцелярії вироблено модель роботи для подібних органів у майбутньому та основну нормативну базу, що стала кістяком міграційного законодавства щодо колоністів. У 1782 році через непотрібність та марнотратність Канцелярію скасовано [8, с. 491 - 492].

Прийшовши до влади Павло I почав реформаторську політику у колонізаційному форматі. Через незадовільний загальний стан колоній і скарги колоністів на зловживання й утиски його наказом від 4 березня 1797 р. при Сенаті було створено Експедицію державного майна, опікунства іноземців і сільського домоводства для вищого завідування колоніями [9, с. 508]. Місце її розташування – м. Санкт-Петербург. Вона передавалася до сфери діяльності генерального прокурора, в обов'язки якому ставилося сприяння внутрішньому та зовнішньому розвитку Експедиції, а також розробка необхідних для покращення управління та побуту колоній пропозицій для подальшої їх передачі на затвердження імператору.

Окремим законом було затверджено і обов'язки Експедиції – це пошук надійних і корисних засобів для покращення стану землеробства, ремесла, фабрик, заводів й усього, що могло б поліпшити становище

держави у внутрішній та зовнішній торгівлі. Також до її компетенції відносилось здійснення опіки, різнобічної допомоги та захисту колоністів [10, с. 508 – 509].

У 1798 – 1800 рр. російський уряд здійснив першу ревізію південноукраїнських колоністів, щоб оцінити роботу органів розселення. Поселення іноземців, що почалося з діяльністю Експедиції, мало не найкращий розвиток. Воно було низьке та повільне, пояснювалося недбайливим зі сторони влади виконанням умов та привілеїв, що були надані колоністам.

6 вересня 1800 р. імператор Павло I видав жалувану грамоту менонітам, що підтверджувала свободу віросповідання, звільнення від обов'язкової військової служби менонітів-переселенців та їхніх нащадків, надання у вічне спадкове володіння земельних ділянок площею 65 десятин, право засновувати фабрики, займатися ремеслами й торгівлею, вступати в гільдії та цехи, звільнення на 10 років від податків. Також дозволялося варити пиво, оцет, займатися винокурінням як для власних потреб, так і для роздрібної торгівлі, будувати на землях, що належали менонітам, харчевні, утримувати шинки та деякі інші пільги. Імператор зобов'язував місцеву владу надавати менонітам усіляку допомогу, захист і покровительство [1, с. 286-287].

Наступне узаконення від 9 травня 1802 р. доповнювало попередній акт і поширювало право поселення іноземців на приватних землях на всі губернії, але тепер це могли робити тільки поміщики. Поміщики могли приймати та селити на власних землях колоністів, але не інакше, як із наданням їм та їхнім нащадкам волі й повної свободи переходу від одного поміщика до іншого. Приймаючи на поселення іноземців поміщики укладали з ними договори про повинності та висували умови для засвідчення в земські суди [11, с. 137].

У 1802 році відбулася реорганізація «Експедиції державного господарства, опікунства іноземних

поселенців та сільського домогосподарства», в ході якої Експедиція увійшла до складу міністерства внутрішніх справ. З 1811 р. вона знаходилась під контролем департаменту державного господарства та публічних будівель міністерства внутрішніх справ. Експедиція у своїй діяльності керувалась Інструкцією Контори опікунства іноземних поселенців від 26 липня 1800 р. [12, с. 299-313], Інструкцією для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських іноземних колоній від 16 травня 1801 р. та доповненнями від 7 липня 1803 р.

Через багато пробілів у роботі Експедиції було створено Контору опікунства Новоросійських іноземних поселенців у Катеринославі. Таке рішення мотивувалося необхідністю покращення стану колоній та забезпечення ефективнішої моделі управління й контролю над усіма процесами, що там відбувалися. Права та обов'язки Контори було закріплено в додатково виданій 26 липня 1800 р. Інструкції Конторі опікунства Новоросійських іноземних поселенців, що стала основою для керівництва дій чиновників у справах колоністів [13, с. 243 – 245]. Згідно з цим документом Контора наділялася виключним правом управляти всіма колоніями Півдня України, тобто колонії виводилися з під контролю губернської влади і через Контору підпорядковувалися виключно Експедиції. Роботу органу контролював Херсонський військовий губернатор (спочатку Е. О. Рішельє, пізніше А. Ф. Ланжерон). Найголовніші обов'язки закріплювалися інструкцією: заохочувати колоністів до розведення штучних лугів, висадження дерев, виноградних лоз та інших корисних рослин, до збільшення вівчарень та створення фабрик. Водночас Контора повинна була займатися вибором землі для оселення, забезпечення приїзду колоністів до місця проживання, наглядати за виконанням колоністами взятих зобов'язань, порядком і веденням господарства в поселеннях, відповідати за збір відомостей про

господарський розвиток колоній. Наведений перелік зобов'язань підкреслює головне призначення Контори, а саме активно залучати колоністів до заняття сільським господарством та розвитком різних промислів.

Звісно, що реалізація покладених на Контору обов'язків здійснювалася відповідно затвердженим штатом службовців. У 1800 р. він складався з головного судді, який був ключовою фігурою в Конторі, його співробітника, секретаря, бухгалтера та двох канцеляристів. Через збільшення чисельності колоністів штат Контори збільшувався. У квітні 1804 р. на допомогу Головному судді було призначено ще одного співробітника. У 1810 р. у штаті Контори нараховувалися 55 службовців (члени контори, наглядачі, канцелярські службовці). Усім членам Контори ставилося в обов'язок суворо виконувати усі розпорядження головного судді [14, с. 31]. Під час проведення щорічних інспекцій здійснювався збір інформації про стан колоній. Отриманні данні систематизувалися й використовувалися для підготовки та прийняття відповідних рішень Контори, що були направлені на ліквідацію недоліків, котрі заважали ефективному розвитку поселень.

Відповідно дослідженню Є. Плеської-Зебольд [3, с. 329] посаду головного судді протягом усього часу існування Контори займав С. Х. Контеніус. Знаходячись на посаді керівника Контори він став гарантом забезпечення політики держави щодо новоросійських колоністів. Саме він забезпечив практичну реалізацію покладених на Контору обов'язків. Користуючись своїми правами він видавав письмові укази, проводив просвітницькі бесіди, за допомогою яких забезпечував реалізацію державної програми з покращення економічного облаштування колоністів, а через них й у цілому Півдня України.

Як вказує І. Задерейчук [5, с. 19] хлібні запаси, школи, сільське управління, церкви, страхування, позико-ощадні каси влаштовувалися самими

переселенцями без перешкод. До місцевого російського начальства справа доходила тільки тоді, коли була потрібна гарантія закону або адміністрації. Справи, що стосувалися скоєних колоністами кримінальних злочинів та цивільних спорів з іншими підданими імперії розглядалися в повітових судах в обов'язковій присутності одного з членів Контори. Суперечки між колоністами та місцевими жителями Контора вирішувала разом з повітовими судами або міськими магістратами. Тобто, у сфері компетенції Контори знаходилися всі сфери життя поселенців. Вона мала як право видання різних постанов, наказів для покращення процесу облаштування, так і була наділена деякими караючими функціями.

У 1818 р. Контору Новоросійських поселенців було реорганізовано у Катеринославську Контору іноземних поселенців, вона втратила свої керуючі функції і підпорядковувалась Опікунському Комітету для іноземних поселенців Південного краю Росії. У 1834 р. Контору було ліквідовано, а центр переселення остаточно перейшов до Одеси [4, с. 17].

Отже, із заселенням Півдня України виникли механізми ефективної переселенської політики та спеціальні органи, що керували цим процесом. У ході поліпшення умов перебування іноземців у країні реорганізовувалася і система управління. Саме так виникла Контора опікунства Новоросійських іноземних поселенців для економічного сприяння і піднесення колоній. Фактично вона проіснувала 34 роки та була місцевим відділом Експедиції державного майна. Керував нею Генеральний суддя, який намагався особисто налагоджувати внутрішнє життя колоній. За час свого існування Контора вирішувала проблеми розселення, матеріального забезпечення та законодавчого підтвердження прав новоприбулих громадян. Саме Новоросійський відділ Експедиції виробив бездоганну систему керування заселенням

Півдня України, що нею користувалися її наступники і котру майже не змінювали до кінця XIX ст.

Джерела та література:

1. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.: по неиздан. архивн. документам / Г. Писаревский. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1909. – 340 с.
2. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 383 с.
3. Плеская – Зебольд Е. Г. Архивные источники о «беспорядках» и хищениях в опекунских конторах Новороссийских поселенцев южного края России в 1800 – 1820 гг. / Е. Г. Плеская – Зебольд // Российские немцы. Историография и источниковедение. – М.: Готика, 1997. – С. 328 – 333.
4. Белікова М. Адміністративне управління менонітських колоній Півдня України (1789 – 1917 рр.) [Електронний ресурс] / М. Белікова // Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип. 16. – С. 16-21. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2004_16_5
5. Задерейчук І. П. Реформа системи управління німецькими колоніями Півдня України в 1818 р.: історико-правовий аспект / Задерейчук І. П. // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В.И. Вернадского. – Сер.: Юрид. науки. – Симферополь, 2009. – Т. 22 (61), № 2. – С. 17–22.
6. О позволении иностранцам, кроме Жидов, выходить и селиться в России и о свободном возвращении в свое отечество Русских людей, бежавших за границу. – Манифест от 4 декабря 1762 года // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : В типографии 2 отделения собственной Е. И. В Канцелярии, 1830. - Т. 16. – С. 126 – 127.
7. Об учреждении Канцелярии опекунства иностранных колонистов // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: В типографии 2 отделения собственной Е. И. В Канцелярии, 1830. – Т. 16. – С. 312 – 313.
8. О упразднении Канцелярии Опекунства иностранннх и Конторы ее и о распоряжениях относительно дел, в бывших ее ведомствах сих мести казенных высказаний. – Именной указ, данный Сенату от 20 апреля 1782 года // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: В типографии 2 отделения собственной Е. И. В Канцелярии, 1830. – Т. 15. – С. 491 – 492.

9. О учреждении при Сенате особой Экспедиции Государственного Хозяйства, Опекунства иностранных и сельского домоводства. – Именной указ данный Сенату от 4 марта 1779 года // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : В типографии 2 отделения собственной Е. И. В Канцелярии, 1830. – Т. 24. – С. 508.

10. О обязанностях Государственного Хозяйства, Опекунства иностранных и сельского домоводства. – Именной указ, данный Сенату от 4 марта 1779 года // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : В типографии 2 отделения собственной Е. И. В Канцелярии, 1830. – Т. 24. – С. 508 – 509.

11. О правилах приема и водворения заграничных переселенцев. – Именной указ, данный Новороссийскому Военному Губернатору от 9 мая 1802 года // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: В типографии 2 отделения собственной Е. И. В Канцелярии, 1830. - Т. 27. – С. 136 – 137.

12. Инструкция внутреннего распорядка и управления в колониях. – от 17 сентября 1803 года // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: В типографии 2 отделения собственной Е. И. В Канцелярии, 1830. – Т. 26. – С. 299 – 313.

13. Инструкция Конторы Опекунства Новороссийских иностранных поселенцев. – Утвержденный доклад Сената // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: В типографии 2 отделения собственной Е. И. В Канцелярии, 1830. – Т. 26. – С. 243 – 245.

14. Попечительный комитет об иностранных поселенцах южного края России 1799 – 1876 гг.: аннотированная опись дел / ред. О. В. Коновалова. – Одесса: Изд. ТЭС, 1998. – Т.1. – 364 с.

УДК: 94 (477)

**К. А. Романюк,
науковий керівний – к.і.н., доц. Ю.Ю. Куценко**

ПЕРЕСЕЛЕННЯ БОЙКІВ НА ХЕРСОНЩИНУ В 1951 Р.: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ

У статті аналізуються передумови, причини та наслідки міграційних процесів в Україні, а саме переселення бойків на територію Херсонщини.

Ключові слова: бойки, депортація, «трансфер населення», Херсонщина.

Після Другої світової війни популярним вирішенням проблеми національних меншин в європейській політиці стали так звані «трансфери населення». Такий досвід не оминув Радянський Союз. У 1940-х рр. з місць свого історичного проживання були переселені етнічні німці, турки-месхетинці, народи Чечні, кримські татари. Не менш масштабними були масові виселення українців з західноукраїнських земель та Польщі.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю аналізу ролі депортації бойків в системі міграційної політики радянського союзу на шляху до радянізації західноукраїнських земель в процесі «експорту тоталітаризму». Оскільки нині бойківська культура на Херсонщині занепадає, через смерть старшого покоління, важливим є дослідження даної теми з аспекту фіксування унікальних даних переданих самими переселенцями.

Метою роботи є дослідження процесу переселення бойків на територію Херсонщини в 1951 р. в контексті міграційної політики СРСР.

Наукова розробка даної теми нині є недосконалою. Слід відмітити відсутність узагальнюючих робіт з досліджуваної проблематики. Однак варто зазначити таких вчених як: О. Юристовський [8],

Н. Кляшторна [3], І. Ніточко [5], Д. Петречко [4], котрі займалися розробкою окремих галузевих питань з теми.

В роботі досліджується остання ланка депортаційного ланцюга більшовицької влади – переселення бойків 1951 р., результатом якої став остаточний поділ території України. Територія, з якої 1951 року проводилося виселення, належала до земель бойків – етнічної групи українського народу.

Масові переселення українців з Польщі провадилися в чотири етапи: 1944-1946 рр. – обмін населенням, 1947 р. – акція «Вісла», 1948 р. – демаркація кордону між СРСР і Польщею, 1951 р. – обмін ділянками державних територій.

Акція 1951 р. на відміну від попередніх мала певні особливості. По-перше, ініціатором її проведення був уряд Польської Республіки, а не СРСР. По-друге, виселенню підлягали всі без винятку жителі території, незважаючи на національну приналежність. По-третє, на відміну від виселених 1944-1946 рр., переселені 1951 р. не мали права обирати собі місце майбутнього проживання.

Проведенню депортації передував договір, укладений 15 лютого 1951 р. між Радянським Союзом і Польською республікою про обмін ділянками державних територій [1]. Згідно зі статтею 1 Договору СРСР поступався у порядку взаємного обміну Польській Республіці ділянку державної території Дрогобицької області загальною площею 480 км, а стаття 2 санкціонувала перехід до СРСР такої ж за обсягом території Люблінського воєводства Польщі.

Серед причин, які називають сучасні українські історики, дослідники поставленої проблем можна виділити такі:

- економічні міркування СРСР, який мав користь з отримання Люблінського воєводства через наявність там значних запасів кам'яного вугілля;

- економічні прагнення Польщі, котра отримувала запаси нафти та природного газу;
- мета польського уряду збудувати на р. Сян одну з найпотужніших в Європі гідроелектростанцій;
- сподівання компартійно-кадебістського режиму на ліквідацію соціальної бази українського підпілля.

Варто відмітити тенденцію дослідників до абсолютизації певних причин і намагання виділити серед них якусь провідну, надаючи іншим другорядного значення. На нашу думку, це є методологічно невиправданим, адже позбавляє явище притаманної йому різносторонності та багатогранності.

Незаперечним також є факт того, що ініціатором укладання договору й обміну територіями була Польська Республіка, а не Радянський Союз, як це було раніше. Однак, можна дійти хибних висновків применшуючи роль СРСР в цьому питанні та бажання радянської влади експортувати тоталітаризм.

Для Сталіна цей договір став чудовою нагодою для демонстрації своєї щедрості до західного сусіда України, бажанням показати свою лояльність і підтримку новому польському прокомуністичному урядові [5]. Але це не було основним прагненням радянської влади. Як показала практика, правителі СРСР навіть не думали переміщувати прикарпатців на передбачені договором території тодішньої Люблінщини. Справжньою метою радянської влади було остаточне утвердження радянського ладу на західноукраїнських землях, їх радянізація і уніфікація згідно радянської моделі. Для виконання поставлених завдань українцям, а зокрема і бойкам, територія яких підпадала під поле обміну, судилося залюднити малозаселені степи України.

З освоєнням багатих чорноземів Сталінської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей паралельно мало «розв'язатися» й національне питання. А вирішуватися воно повинно було традиційним радянським методом – денаціоналізацією і

наси́льницькою асиміляцією. Ситуації сприяло те, що дані території вже давно були радянізовані, а попередній досвід переселення показує, що створивши відповідні умови для депортованого населення, люди швидко втратять етнічну самобутність і почнеться формування «радянської людини», котра працюватиме на користь Радянському Союзу, забувши про те, що вона коли-небудь мала інше життя.

Підтвердженням прагнень СРСР до радянізації депортованих є факт пропагандистських заходів. Людей, перед переселенням, насильно заганяли в спеціально відведені приміщення для участі в зборах, прослуховуванні лекцій про «райське життя» в СРСР. У доповідній записці сектору агітації та пропаганди ЦК КП(б)У вищим партійним інстанціям зазначено, що до травня 1951 р. було прочитано 280 лекцій на тему: «Сталінська дружба народів», «Великі будови комунізму», «Що дала радянська влада трудящим західних областей України» [2].

М. Петях згадує: «Сніг стояв по коліно, а ми на зібраніє йшли, все село шуміло, люди боялися, ніхто їхати не хотів. Весною сніг зійшов, приїхали 2 трактори, рубали ліс для стріительства на Херсонщину» [7].

Саме ж переселення проходило в декілька етапів. Спочатку на Херсонщину поїхала молодь – будувати. Чоловіки працювали на будівництві, а на них окрім цього була покладена й інша функція – змальовувати по прибутті на Малу Батьківщину «прекрасне» колгоспне життя, розповідати про «визначні здобутки соціалізму» та переконувати своїх земляків у доцільності переселення.

Другим етапом стало саме переселення. Л. Романюк згадує: «Дали нам три дні на збори. Перших везли в плацкартних вагонах, кому місця не вистачало – їхали як могли. Кого у товарний вагон садили, кого зі скотом разом. Приїхали в Херсон на

автомобілях. В селі був список, яку сім'ю куди селити. Люди прийняли добре, почалося нове життя.» [6].

Характерною рисою переселення 1951 р. було те, що депортували селами. Жителів с. Лютовиці переселила в с. Дудчани, с. Смільник в с. Гаврилівну тощо.

Варто відмітити примусовий характер переселення. Хоча депортації не супроводжувалися такими частими жорстокими розправами як раніше, а людям був наданий час на збори і можливість взяти с собою всі необхідні речі, ми все ж не можемо говорити про їх добровільний характер, адже бойки були позбавлені права відмовитись від переселення, та й навіть права обирати місце майбутнього проживання.

Переселені на Херсонщину бойки не полишали надію повернутися на Батьківщину, а деяким з них це навіть вдалося.

В цілому, слід відмітити, що поступово бойківське населення на території Херсонської області зливалося з місцевим, зазнаючи певної асиміляції та радянзації. Примусове переселення призвело до поступової втрати ними багатьох елементів своєї субетнічної культури, а зі смертю старших поколінь відходить у небуття говірка мешканців західної Бойківщини. Наскільки швидко відійдуть у минуле інші елементи культури – питання часу.

Підводячи підсумок, варто зазначити, що депортацію бойків, як останній етап масових повоєнних переселень слід досліджувати не тільки як конкретне явище, а в поєднанні з попередніми, для розуміння тенденцій і динаміки історичного процесу. Безсумнівно одне – ту мету, яку Радянський Союз ставив перед собою, проводячи цю акцію, він досяг. Розсіявши бойків по всій степовій Україні радянська влада домоглася того, що більша частина населення асимілювала.

Особисто бойківська етнічна група не була ворогом радянської влади, а стала скоріше засобом досягнення

головної мети – радянзації якомога більшої частини західноукраїнського населення та прокладання шляху до насадження радянської моделі тоталітарної держави.

Джерела та література:

1. Договір між СРСР і Польською Республікою від 15 лютого 1951 р. про обмін ділянками державних територій. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://ru.wikisource.org/wiki/Договор_об_изменении_границ_между_СССР_и_Польшей_\(1951\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Договор_об_изменении_границ_между_СССР_и_Польшей_(1951)).
2. Доповідна записка сектора пропаганди та агітації ЦК КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У про політичну роботу у зв'язку зі зміною кордону між СРСР і Польщею.
3. Кляшторна Н. Акція 51. Останні свідки / Н. Кляшторна. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006 – 232 с.
4. Ніточко І. Остання депортація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukraincy.org/ua/варто_прочитати/Остання_Депортація_1951.htm.
5. Петречко Д. Збережемо пам'ять / Д.Петречко // Акція 51. Останні свідки. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 228–231.
6. Спогади Лесі Романюк: [інтерв'ю з переселеною / записала К. Романюк]. – 2015. – 11 жовтня.
7. Спогади МиколиПетяха: [інтерв'ю з переселеним / записала К. Романюк]. – 2015. – 11 жовтня.
8. Юристовський О. З історії депортації населення українських Бескидів / О. Юристовський // Акція 51. Останні свідки. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 14–22.

УДК 94 (477). 72 «1920/1930»

**Ю. В. Сальник,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О. Цибуленко**

**ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
МЕШКАНЦІВ ХЕРСОНА В 1920-1930-Х РР. ХХ СТ.**

У статті розглянуто питання житлово-комунального забезпечення городян Херсона в 1920–1930-х рр., шляхи, якими радянське керівництво намагалося його вирішити, розвиток міських комунікацій та повсякденні проблеми городян

житлово-побутового характеру. Питання житла в місті стояло досить гостро, наявний фонд в умовах посиленої урбанізації не задовольняв зростаючий попит населення на житло, перенаселення і тіснота погіршували санітарно-побутовий стан. Вирішити дану проблему влада намагалася за рахунок націоналізації наявної житлоплощі, будівництва нових помешкань шляхом державної, індивідуальної та кооперативної забудови. Не зважаючи на зусилля, розв'язати житлову проблему та суттєво покращити житлово-побутові умови трудящих протягом 1920–30-х рр. не вдалося.

Ключові слова: *міські мешканці, житло, житлове будівництво, міські комунікації, санітарний стан.*

Умови повсякденного життя будь-якої людини залежать, у першу чергу, від наявності помешкання, рівня його комфортності, наявності комунальних зручностей тощо. Питання житла в українських містах 1920–30-х рр. стояло досить гостро, активні темпи урбанізації ускладнювали дану проблему, погіршували побутово-санітарний стан повсякденного існування. Досвід вирішення житлового питання періоду непу та індустріалізації, врахування його недоліків може бути цікавим і для сучасного суспільства.

Тому метою даної статті є висвітлення рівня житлово-комунального забезпечення міського населення 1920–30-х рр., спроби його розв'язання тогочасним керівництвом.

Проблеми міської інфраструктури 20–30-х рр. ХХ ст. розглянуті в праці М. В. Борисенка [1], житлові умови інтелігенції частково проаналізувала О. А. Тарапон [2], окремі аспекти вирішення житлово-комунальних проблем висвітлені в дослідженні М. П. Кравченко [3]. Дана проблема є важливою складовою історії повсякдення українського

суспільства, а тому потребує подальшого поглибленого вивчення.

На початок 1920-х рр. припав період відновлення народного господарства після руйнівних наслідків війни та розрухи. Так, у Херсоні станом на 1922 р. зруйновані були не лише окремі будинки, а цілі квартали. Кількісно це виглядало так: 1081 житлове приміщення від загальної кількості 6299 знищено, тобто 1/6 частина міста була зруйнована. Основний тягар відбудови ліг на плечі місцевого населення, якого залишилося на той момент не так багато. Адже, в наслідок війни та голоду майже 50% городян покинули місто[4, арк.57].

На 1927 р. в Херсоні налічувалося 140 житлових кооперативів, або 6866 чоловік (з яких 96,1% - трудовий елемент, і лише - 4,9% нетрудовий). Вони забезпечували своїх членів мінімальною житловою площею, а також залишались досить прибутковим видом оренда житла, оскільки оренда приміщення в Херсоні коштувала від 100 до 250 руб.

В умовах непу пожвавилось індивідуальне житлобудівництво та житлово-будівельна кооперація. Роздача ділянок під індивідуальну забудову щорічно збільшувалася. У Херсоні за переписом на 15 березня 1923 р. в індивідуальному володінні перебувало 217 будівель. Однак і тут городян спіткали проблеми. До об'єктивних труднощів приватного будівництва належали нестача будматеріалів (дефіцитом ставали цемент, скло тощо) та підвищення цін на матеріали, будівельні роботи. В 1930 р. було запроваджено новий податок на індивідуальних забудовників – 5 % від загальної вартості будівництва. Зважаючи на загальне зростання цін, це підривало можливості приватних забудовників [5, арк.12]. Тому на 1931–1932 рр. припадає пік будівельної кризи в країні. Однак, незважаючи на проблеми, у період непу зростало бажання міського населення власними зусиллями будувати собі домівки. Проблему житла ускладнювала

посилена урбанізація, темпи зростання міського населення набагато випереджали можливості розширення житлового фонду. Незважаючи на постійне зростання новобудов у містах, протягом 1920-х рр. житлова площа на одного мешканця постійно зменшувалася: у 1924 р. вона становила 6,8 м², у 1925 р. – 6,3 м², у 1926 р. – 6,09 м², у 1927 р. 5,7 м², у 1928 р. – 5,8 м², у 1929 р. – 5,7 м²[6, с.119].

У 1920–1930-х рр. масового поширення набули комунальні квартири, де в різних кімнатах проживало по кілька сімей. Розширення житлоплощі відбувалося за рахунок збільшення кількості кімнат, які ставали індивідуальним життєвим простором для окремих сімей, а спільна площа – місцем зіткнення приватних інтересів і центром постійних побутових конфліктів. Та головним видом житла залишалася типова селянська хата з однією кімнатою (рідше двома), присадибним господарством.

Отож, перенаселення і тіснота характеризують житлові умови більшості херсонців 1920–30-х рр. Саме вони визначали рівень побутових умов існування населення. Часто під житло використовувалися господарські приміщення, ванні кімнати, що унеможлиблювало підтримання належного санітарно-побутового стану, елементарного рівня особистої гігієни мешканців таких помешкань. Пристосування під житло непридатних будівель зумовлювало порушення всіх побутових норм існування.

Дефіцит житлоплощі, брак коштів і можливостей для придбання предметів домашнього вжитку багато у чому визначали санітарний стан приміщень, їх благоустрій та комфортність. Додатковий стіл або ліжка в єдиній кімнаті, де жила родина з 4–7 осіб, вже становили серйозну проблему, особливо, якщо вона служила складом для продуктів, місцем для приготування їжі та прасування білизни.

Квартири часто тільки мали таку назву, бо більше були схожі на бараки, в яких навіть підлога земляна.

Відсутність нормальних житлових умов доповнювалась майже повною відсутністю елементарних засобів гігієни. Квартири в місті були переважно 1 – 2 кімнатні [1, с. 132].

Відбувалися певні зрушення в системі міських комунікацій. У першій половині 1920-х рр. електроенергія була доступна лише третій частині міського населення. Опалення квартир майже скрізь місцеве, від груби або кухонної печі. Комісії неодноразово звертали увагу на невідповідний санітарний стан житла: «...біля кожної квартири є окрема вбиральня з вигрібним ящиком й усі нечистоти течуть на землю, ...помиї виливають де завгодно на вулиці..., ...місцями спостерігається звалище сміття у вбиральнях, а також кухонних відходів, є й зовсім зруйновані вбиральні» [7, арк.2]. Водогін було підведено до 17,2% квартир. Населення змушене було споживати брудну воду, бо ремонт та будівництво водогонів і каналізації постійно затримувалося. Водогін в Херсоні збудовано ще в 1886 р. З грудня 1921 по травень 1922 рр. водогін в місті не працював через відсутність та економію палива, а також у зв'язку з тим, що ремонтні роботи тут не проводилися на протязі останніх 5 років. В травні 1922 р. водогін таки було відремонтовано. Городяни почали отримували воду 8 годин на день, з подачою в середньому 10 000 відер води. Максимальна подача води по місту за одну годину 12 500 відер [4, арк.90]. Але й це не вирішувало проблему. У 1920-х рр. у місті ще існували будки, з яких городянам продавали воду з централізованого водогону. У 1930-х рр. їх замінили водорозбірні колонки. Незмінним явищем були великі черги біля пунктів постачання води, часто дані об'єкти знаходилися в неналежному стані. А тому багато мешканців міста, особливо невеликих, віддавали перевагу воді з криниць та природних водоймищ. Там, де не було такої можливості, населення часто потерпало від нестачі води [4, арк. 67].

Каналізовано було мізерну кількість будинків, більшість мешканців користувалися туалетами загального користування й лише 4,6 квартир мали індивідуальні вбиральні, а зовсім позбавлені туалетів було 5,2% квартир. Крім того, майже усі квартири мали сараї та погребі, половина усіх квартир – можливість користуватися горищами для сушки білизни та інших потреб. Більше половини квартир мали також і додаткові приміщення для утримання домашніх тварин (найчастіше херсонці тримали свиней, коней та корів). Роль дерева в масовому житловому будівництві в 1920-х роках поступово падала. Якщо на початку 20-х років 86% від усього новозбудованого житла було з дерева, то вже за кілька наступних років частка дерев'яних будинків скоротилася до 20%. Широко застосувалися поруч із цеглою саман. І не дивлячись на те, що жилові умови не відповідали нормам проживання, а вода була не придатна для споживання, городяни змушені були платити за комунальні послуги. Так, за одне спожите відро води треба було заплатити 1 руб. Оплата комунальних послуг здійснювалася за «московським порядком»: підприємства видавали своїм службовцям певну кількість талонів для розрахунку за спожиту воду, електроенергію та інші комунальні послуги. Ці талони приймалися комунальними закладами нарівні з грошима. Невикористані талони впродовж двох місяців дозволялося повертати за місцем роботи в обмін на гроші за еквівалентами місцевих тарифів [8, с. 57]. Згідно зі статистичними даними в 1925 році в м. Херсоні в квартплату включалися всі витрати по утриманню помешкань в сучасному розумінні, до яких додавалося ще й страхування. З 1933 р. квартирна плата була збільшена на 70% щорічно у зв'язку з підвищенням заробітної плати на 5-7% щорічно. Проводилися заходи по ліквідації заборгованості по квартплаті. Справи тих, хто постійно не платив за

комунальні послуги, передавали до суду, у 1930 р. таких було 29 чоловік [9, арк.201].

Згідно з архівними даними, на Військовому форштаті було 1510 квартир, з них одноповерхових – 1499, двоповерхових – 13. Водою з водогону користувалися лише 75 будинків і 32 з криниці. Ванну кімнату мали 12 квартир. Більшість опалювали своє житло грубами, 86 – мали електрику, лампи мали всього 240 сімей. Кухнею користувалися 1131 будинки, а 472 готували їжу в кімнаті, де й проживали. Комісії рахували також неохайні будинки, на Військовому їх було 430 [10, арк.43]. Таким чином, наведені дані свідчать про жахливі умови проживання херсонців.

Отже, можна реконструювати вигляд типового житла херсонського городянина середнього достатку. Зазвичай це одноповерхова будівля з місцевих будівельних матеріалів, що за формою та конструкцією відповідає традиційному житлу для цього регіону. Від сільської хати відрізняється незначним ростом площі та покриттям даху. Іноді будинок будувався на два входи для проживання кількох родин. Форма житла зберігає двокамерний поділ, в результаті переважає однокімнатна квартира з кухнею. Рідше можна зустріти дві кімнати. На відміну від сільської хати підлога переважно дерев'яна, хоча зрідка зустрічаємо цементну, або глиняну. Стіни майже скрізь тиньковані та побілені, або пофарбовані. У більш заможних родинах стіни оклеювалися паперовими шпалерами, що свідчить про вплив міської традиції, хоча в широкій масі шпалери були рідкістю. Будівлі оточені та міцно зв'язані із цілим комплексом господарських споруд, що пов'язано з виробничою діяльністю домоволодіння – хліви, сараї, погребі, сажі, рідше стайні тощо.

Приєднання садиби до водогону досить рідкісне, оскільки каналізованих будинків серед приватного житлового фонду було зовсім мало. Вбиральні ретирадного типу розташовані в глибині двору. Вкрай низьким санітарно-побутовим рівнем відзначалися

помешкання робітників. Численні культурно-побутові конференції указували на типові проблеми робітничого житла: «квартири розвалені, стелі течуть», «бруд, занехаяння», «звалище сміття до туалетів», «зовсім зруйновані вбиральні» тощо. Комісії з перевірки побуту робітників засвідчують також низький культурний рівень пересічних радянських громадян, загальну антисанітарію, жахливий стан місць «загального користування», відсутність господарського ставлення до житла. Масова «колективізація» свідомості населення, не звиклого користуватися благами цивілізації, створювала атмосферу безгосподарності і безвідповідальності в користуванні житлом, котре, до речі, не було власністю тих же робітників [5, арк. 14].

Архівні документи таких комісій повідомляють про жахливі умови житлово-комунального господарства «...Помещение бывшей Водной Милиции (по Богородницкой улице) находится в ужасном антисанитарийном состоянии. Найдено следующее: крайне запущен вид; 2/3 комнаты верхнего этажа совершенно закопчены от печей; 3/2 на первом этаже разваленые; уборные находятся в ужасном состоянии» [9, арк.56]. Це загрожувало масовим захворюванням працівників, які неодноразово зверталися з проханням покращити умови їх праці.

Житло опалювалося грубами. Мешканці мали подбати про паливо, ціни на яке були достатньо високі (нижчі ціни встановлювалися лише для робітників і членів профспілок). Дрова для будинків без централізованого опалення мали забезпечувати домоуправління. Часто самі мешканці мали подбати, щоб їх доставити та нарубати. Талони на дрова зберігалися практично до кінця 1920-х рр. [8, с.47].

Таким чином, незважаючи на певні позитивні зрушення в житлово-комунальній сфері, активізацію житлового будівництва, задовольнити попит населення на житло радянське керівництво протягом 1920–30-х рр. не змогло. Незадовільною залишалася й ситуація з

санітарно-побутовими умовами помешкань. Стрімкий ріст міського населення у 1930-х роках і, як наслідок, перенаселення наявного житлового фонду, невлаштованість побуту, погані житлові умови породжували нові побутові практики, формували нехарактерний для інших країн стиль життя населення.

Джерела та література:

1. Борисенко М. В. Побутова техніка та домашнє начиння в господарстві міських мешканців України в 20–30-х роках ХХ ст./ «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
2. Тарапон О. А. Житлово-комунальне забезпечення міських мешканців України 1920-1930 рр. ХХ ст./ О. А. Тарапон // Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць. – Вип. 27. – 2011. – С. 106-113.
3. Кравченко П. М. Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. ХХ ст) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Київ, 2001. – Вип. 16. – С. 106–114.
4. ДАХО. Ф. Р-456 Повітові відділи комунального господарства, оп. 1, спр. 6 Матеріали доклада Одесского Губернського отдела Коммунального хозяйства о деятельности, 1933 г., 100 арк.
5. ДАХО. Ф. Р-456 Повітові відділи комунального господарства, оп. 1, спр. 9 Месячные отчеты подотделов Окружного коммунального отдела, 1923 г., 38 арк.
6. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.
7. ДАХО. Ф. Р-713 Виконавчий комітет Херсонської ради народних депутатів, оп. 1, спр. 21 Акты обследования жилищных условий рабочих, 1926-1927 гг., 6 арк.
8. Тарапон О. А. Процеси урбанізації та їх вплив на повсякденне життя міського населення України 1920-1930 рр. ХХ ст. / О. А. Тарапон // Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць. – Вип. 21. – 2012. – С. 46-52.
9. ДАХО. Ф. Р-456 Повітові відділи комунального господарства, оп. 1, спр. 2 Постановление Совета Народных Комиссаров о расчетных операциях между советскими

учреждениями. Акты комиссий санитарного обследования, 1922-1924 гг., 429 арк.

10. ДАХО. Ф. Р-434 Статистичне бюро виконавчих комітетів повітових рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, оп. 1, спр. 405 Статистичні відомості про побутові умови 1924 р., 71 арк.

УДК 94:355.48:355.512 (477.7+47+57) «17»

**О.С. Сафонов,
науковий керівник – к.і.н., доц. С.М. Білівненко**

РОЛЬ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В КОЛОНІЗАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається значення військових поселень в ході експансіоністської політики Російської імперії на теренах Півдня України в другій половині ХVІІІ століття. Висвітлюється створення, функціонування, основні вектори діяльності та мета утворення Нової Сербії (1752 р.), Слов'яносербії (1753 р.) та Новослобідського козацького полку (1753 р.), їх значення для подальших колонізаційних процесів на теренах Південної України.

Ключові слова: колонізація, козацтво, Російська імперія, «регіон-форпост», Південь України, Нова Сербія, Слов'яносербія, Новослобідський полк, Задніпровські місця, адміністративний устрій.

Становище Причорномор'я на початок ХVІІІ століття стало театром бойових дій, під час російсько-турецьких війн. Південна Україна, перебуваючи у складі Російської імперії, тривалий час відрізнялася від інших територій системою управління. В ХVІІІ ст. це в основному зумовлювалося її прикордонним положенням. Протягом століття на вказаній території

спостерігається наявність великої кількості військових формувань зі своєю специфікою адміністративного підпорядкування. Отже, Південь України розглядався як важливий геополітичний регіон, тому вимагав якнайшвидшої інкорпорації.

Питаннями, пов'язаними з вивченням заселення і освоєння пустуючих земель займалися, як російські, так і українські історики. Першим до цього питання звернувся один з найвідоміших дослідників історії Південної України А. Скальковський ще у I половині половині XIX ст. Вперше об'єктом дослідження став Південь України (за визначенням А.Скальковського – Новоросійський край) як окремий регіон Російської імперії, що мав свої особливості та відмінності від інших регіонів. Свого часу цієї проблеми торкалися такі історики, як Д. Багалій, С. Шамрай, Н. Полонська-Василенко, В. Кабузан, В. Пірко, О. Посунько С. Дідик, та інші. Але переважна більшість дослідників, як правило, розглядала колонізаційні процеси всієї Південної України або приділяли увагу одному з цих поселень – Новій Сербії, Слов'яносербії або Новослобідському полку.

Намагаючись забезпечити охорону кордонів і залюднити землі Південної України, російський уряд вирішив надати провіднику сербських колоністів І. Хорвату частину території так званих «Задніпровських місць», які вважалася незаселеними. «Задніпровські місця» – території у межиріччі Дніпра й Південного Бугу, що в 1732 році відійшли до Росії [1, с. 351-352].

Вінцем політики «регіону-форпосту» слід вважати утворення Нової Сербії та Слов'яносербії. Ці анклавні утворення, безпосередньо керовані з Санкт-Петербурга, мали дві головні мети. По-перше, довготривале закріплення, заселення та освоєння нових імперських територій, по-друге, оточення запорозьких вольностей виразно колоніальними структурами. На цьому етапі Російська імперія веде

досить ефективну політику подвійних стандартів, одночасно провокуючи конфлікти між запорожцями та новими поселенцями, й, з іншого боку, виступаючи інструментом контролю та «заспокоєння» степового населення [2, с.70-71].

У Новій Сербії було три головних представники влади: головний командир Новосербського поселення, командир Новосербського корпусу і комендант фортеці Св. Єлисавети. Посада головного командира Новосербського поселення впроваджувалась сенатським указом від 29 грудня 1751 р. Функції командира формулювалися нечітко, не розмежовувалися докладно сфери впливу його і командира Новосербського корпусу. У загальних рисах, головний командир поселень мав призначати землі для поселенців, стежити, щоб на поселення приводили людей православного віросповідання, дозволених імператрицею націй.

Оскільки це українське населення оселилося тут «безуказно», то Сенат наказав виселити його з території «Задніпровських місць» в «прежние места», тобто в «Малоросію». Українська людність повинна була продати своє майно прибульцям-сербам і звільнити ці території протягом півроку. Але українське населення аж ніяк не збиралося повертатися в «Малоросію», в кріпацьку неволю. Тож людність починає протидіяти сенатським указам і розпорядженням, а також тікати за межі Російської імперії в Польщу, на Запоріжжя і на території, які розташовувалися південніше Нової Сербії. Щоб не допустити цих втеч населення за кордон, оскільки край був і так мало залюднений та почати економічне освоєння регіону, уряд приймає компромісне рішення й організовує з українського населення Новослобідський козацький полк, за прикладом козацьких полків Слобідської України [3, с.35–40]. Організація цього полку сприяла б не тільки господарському освоєнню краю, а й дозволила б

залучити українців на військову службу та забезпечила охорону російських кордонів.

Певний час населення Нової Сербії та Новослобідського полку були підпорядковані Гарнізонній канцелярії, яка знаходилася в фортеці Св. Єлизавети й, в свою чергу, підлягала коменданту фортеці. В 1759 році була створена канцелярія Новосербського корпусу, яка мала вплив на всі сфери життя Нової Сербії, їй підпорядковувалися полкові канцелярії сербських полків. Очолював канцелярії Новосербського корпусу І. Хорват. Полкова канцелярія Новослобідського формування мала владу над сотенними канцеляріями, підлягала Гарнізонній канцелярії.

Стосовно адміністративного устрою були певні відмінності. Хоча Новослобідський полк також складався з сотень-слобід, як і обидва Новосербські полки – Гусарський і Пандурський, які склалися з поселень-рот, але на відміну від Новосербських полків, сотні в Новослобідському полку не були розмежовані [5, с. 266].

Дещо інакше було влаштовано життя в Слов'яносербії. Адміністративний устрій теоретично мав бути аналогічним з Новою Сербією. Проте тут можна відзначити більш упорядковану організацію системи й деякі відмінності у порівнянні з вищеописаною адміністративно-територіальною одиницею.

Перша і головна відмінність полягала в тому, що Слов'яносербія підпорядковувалася Військовій колегії. З боку комісії йшла чітка регламентація у вирішенні всіх справ.

Головним від російських урядовців в Новій Сербії був генерал-майор І. Ф. Глебов (1751 – 1756), а в Слов'яносербії «персоною з російських» призначався інженер-полковник І. О. Бібіков, який мав влаштувати нових поселенців на тих засадах, що й у І. С Хорвата. І. О. Бібіков обіймав дану посаду до 1757 р., поки його

не замінив таємний радник Андрій Фліверк. Він очолював Слов'яносербську комісію до кінця її існування, коли вказана адміністративно-територіальна одиниця ввійшла до складу Новоросійської губернії [4, с.16-20].

Якщо порівняти національний склад цих поселень, то можна зробити висновок, що більшість населення Нової Сербії становили молдавани та українці. Сербів і представників інших балканських народів було порівняно небагато. Треба зауважити, що точну кількість українського населення визначити важко, оскільки багато українських втікачів з Гетьманщини і Слобожанщини нелегально селилися в Новій Сербії. Можливо, з метою приховати їхнє справжнє походження, це населення було записане під назвою іншого народу [6, с.88; с.194-196].

Спільною рисою Новосербського і Новослобідського військового поселення є те, що вони були сусідами в територіальному відношенні, а також прикордонними поселеннями, створеними російським урядом з метою захисту південних кордонів. Але, якщо Нова Сербія створювалася, у першу чергу, для зміцнення своїх позицій на Півдні, і вже згодом саме життя підказало необхідність економічно освоїти цей край, то Новослобідський полк був створений російським урядом насамперед для того, щоб не втратити українське населення «Задніпровських місць», не допустити втечі цього населення за кордон. Організувавши населення за прикладом Слобідських полків, уряд отримував не тільки поселенців-колоністів, а й готовий до військової служби контингент. Створення полку під командою російських офіцерів дозволяло контролювати і управляти українською людністю. Спільним було і вище керівництво цими поселеннями.

З плином часу стало зрозуміло, що всі ці адміністративно-територіальні одиниці не виконують покладеної на них місії. Протягом 1752-1764 рр. на

організацію та утримання Нової Сербії було витрачено, якщо вірити заявам уряду, до 700.000 рублів. Такі витрати не принесли відчутних результатів – Нова Сербія так і не стала самодостатньою одиницею: новосербські полки були недоукомплектовані, Новосербський корпус не став реальною військовою силою, яка б була спроможна захистити кордони Російської держави, а навпаки, сам потребував захисту [7, с. 657-659].

Частину відповідальності за неефективність Нової Сербії несе на собі командир Новосербського корпусу І.Хорват. В часи його керівництва Нова Сербія відзначилося численними зловживаннями, серед яких і розтрата державних коштів. З приходом до влади Катерини II ситуація змінюється. Імператриця прагнула розібратися, встановити міру провини І. Хорвата і з'ясувати, на що було витрачено такі кошти. Була створена комісія, яка провела додаткове розслідування і з'ясувала повний перелік зловживань і злочинів І. Хорвата. Указом імператриці від 11 червня 1763 р. І. Хорвата було відсторонено від влади. Скандал із Новою Сербією здетонував кардинальні зміни в статусі сусідньої структури – Новослобідського козацького полку. Подальше реформування цих територій вилилось в створення 22 березня 1764 році Новоросійської губернії [8, с. 657-659].

Зі створенням 1-ї Новоросійської губернії відбулися значні зміни в південному регіоні: Нова Сербія і Новослобідський козацький полк були реорганізовані й перетворені на Єлисаветградську провінцію Новоросійської губернії. Новослобідський козацький полк був скасований і перетворений на пікінерний полк російської армії, що дістав назву Єлисаветградського пікінерного полку.

Не останню роль військові поселення зіграли у відношенні до «незручного» для імперії Війська Запорозького Низового. Це відобразилось в значному зменшенні територій для традиційних промислів

козацтва. Недарма серйозні пропозиції відносно ліквідації Запорозжя як автономного військово-державного утворення виникають вже на початку 60-х років XVIII століття. Зокрема, серед справ придворного архіву Катерини II збереглися документи, авторами яких були генерали Петро Румянцев та Карл фон Штофельн. Хоча ці документи й різняться за жанрами та видовою належністю, але ж функціонально вони мали слугувати одному й тому самому – якомога швидшій ліквідації Запорозької Січі [9, с. 35-40].

Таким чином, соціально-економічні зміни в Південній Україні в другій половині XVIII ст. певною мірою викликані заснуванням Нової Сербії та Слов'яносербії. За допомогою даних адміністративно-територіальних формувань вказаний регіон входив у систему загальноросійського адміністрування, що поступово стирало відмінності в становищі Південної України в складі Російської імперії. В подальшому трансформація цих поселень в Новоросійську губернію в 1764 році, сприяла ліквідації Гетьманщини та Війська Козацького Низового.

Джерела та література:

1. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с. – С. 351-352.
2. Іваненко В. В., Кавун М. Е. Від буферного до внутрішнього регіону: еволюція ролі Степової України в управлінській політиці Російської імперії XVIII – першої половини XIX ст. / Іваненко В. В., Кавун М. Е. // Чорноморський літопис. — 2010. — Вип. 2. — С. 68-72.
3. Дідик С.С. Дві моделі колонізації півдня України (з історії Нової Сербії і Новослобідського козацького полку) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XX. – Запоріжжя, 2006. – С.35–40.
4. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії./ Посунько О.М. /Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – С.–16-24.
5. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV.
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первая половина XIX века

(1719–1858). – М., 1976.

7. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т.ХVI : 1762–1765 гг. – 1018 с.

8. Дідик С.С. Адміністративно-територіальний та військовий устрій Новослобідського козацького полку після реформування 1761 року / С.С. Дідик // Запорозька старовина. – Запоріжжя : ВАТ «Мотор Січ», 2008. – Вип. 5. – С. 38–44.

9. Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / В. Мільчев, Ю. Князьков // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип.7. – С.35-40, 42-55.

УДК: 94(477)

**А.О.Семенченко,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О. Цибуленко**

БІЛЬШОВИЦЬКА ПРОПАГАНДА ЯК КЛЮЧОВИЙ ЧИННИК СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТИРІВ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ХЕРСОНЩИНИ У ПЕРІОД НЕПУ

У статті проаналізовано агітаційну пропаганду більшовицького режиму як один з напрямків боротьби за владу, спосіб формування нової системи радянських цінностей, спосіб життя побудований на класових принципах, ідеї колективізму та диктатури пролетаріату.

Ключові слова: ідеологічна пропаганда, засоби агітації, більшовицький режим, «обов'язкова інформація».

Сьогодні, коли в Україні триває період становлення державності, особливо важливим є вивчення суспільних явищ і процесів, що стосуються формування громадянського суспільства. Процес державотворення вимагає від громадян нашої країни духовної концентрації зусиль представників усіх націй

та соціальних груп, які становлять населення України, на завданнях зміцнення її економічних і політичних інститутів. Вивчення історії громадських об'єднань, їх взаємин з правлячою партією та їх місця в політичній системі радянської держави є особливо актуальним для побудови демократичної, правової держави в сучасній Україні. Сьогодні громадські об'єднання в Україні відіграють важливу роль у політичному житті країни та впливають на формування внутрішньої і зовнішньої політики українського уряду.

Наразі існує ряд праць серед яких можна виділити дослідження в яких розглядаються аспекти проблеми політико-виховної роботи громадських організацій, пов'язані з діяльністю їх наукових ідеологічних центрів Греченка В.А. [1], Трапон О. [2], Журби М.А. [5], Молоткіна В.К. [4, 15], Мовчан О.М. [14], Коцура В.П. [16]. Принципове значення для формування сучасної наукової концепції передумов, форм і напрямків діяльності громадських організацій в міжвоєнну добу мають праці Шаповала Ю.І. [3], Свистовича С.М. [12], Слуцького О.Б. [11], Шевчука Г.М. [13].

Мета нашого дослідження – висвітлення більшовицької пропаганди як світоглядного орієнтиру громадських організацій в умовах НЕПу, що вимагає вирішення таких завдань: з'ясувати специфіку взаємовідносин громадських організацій з радянською владою та висвітлити вплив ідеологізації на зміст культурно-освітньої діяльності громадських організацій.

У процесі роботи опрацьовано періодичні видання 1920–1929 рр. Серед них – російськомовна преса місцевого рівня: «Наш край» (Херсон, 1920 р.) [3.17], «Херсонский коммунар» (Херсон, 1922-1925 р.) [3.13-15], «Червоний селянин» (Херсон, 1925 р.) [3.16]. Матеріали часописів використані для детальнішого аналізу конкретних подій з урахуванням відповідних

ситуацій, взаємодії політичних сил з громадськими організаціями.

Партійна пропаганда 1920-х років передбачала насадження й вкорінення у суспільстві ідей правомірності й закономірності політичних перетворень. За допомогою пропаганди тоталітарний режим маніпулював революційними гаслами і впливав на психологію людей. Компартійна монополія на засоби масової інформації надала пропаганді ознак загальнодержавної пропагандистської політики, спрямованої на утвердження більшовицької ідеології як загальносуспільної.

Існує безліч варіантів трактування визначення поняття – пропаганда, всі вони містять такі ключові слова, як маніпулювання, керування, формування поглядів, вплив на мислення та дії людей. Отже, пропаганда використовує інформацію та знання для контролю над масами та створення певних суспільних настроїв, стимулювання до відповідних дій [1, с.109].

Особливістю ж тоталітарних держав є підпорядкованість пропаганди єдиному політичному центру, у нашому випадку – Комуністичній партії, та практики терору для знищення будь-якої «інакшості» у тих випадках, коли ідейний вплив не діє.

Ефективна пропаганда має такі засади: завоювання віри населення, простота і повторення ідей (найчастіше за допомогою гасел), використання символів (конкретних образів-знаків ідей, дій і речей) та пов'язування їх із заявами пропагандистів, спотворення й приховування невігідних фактів, обман, цензура. Картини, агітплакати, агітфарфор, агіттканина поруч з газетами, радіо та телебаченням справляли неабиякий вплив на формування світогляду, ідеологічних засад і настроїв у суспільстві. Громадські організації ставали важливим коліщатком у потужній пропагандистській машині радянських вождів [2, с.14].

Агітаційну та пропагандистську роботу проводили спеціально створені органи: агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У (Агітпроп ЦК КП(б)У), Головполітосвіта, Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт), Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ) [3,с.174].

Повністю підцензурне РАТАУ готувало й поширювало матеріали відповідно до спеціально поставлених перед ним ЦК КП(б)У завдань. Унікальним винаходом політичного керівництва стало введення поняття «обов'язкова інформація», яку належало публікувати центральним і місцевим періодичним виданням. «Обов'язковою інформацією» для друку в газетах були стенограми показових політичних процесів. Ці публікації мали переконати людей у тому, що влада бореться і карає саме «контрреволюційні елементи». Висвітлення в газетах матеріалів культурно-освітніх процесів було однією з найбільш популярних і доступних форм агітаційної пропаганди, яка суттєво впливала на формування громадської думки щодо діяльності влади.

На поширення більшовицької ідеології серед громадських організацій був спрямований увесь арсенал пропаганди. Важливим інструментом у руках правлячої більшовицької партії була преса й агітлітература, що виступали засобом боротьби проти опозиційних поглядів та ідеологічної пропаганди, обробки масової свідомості в руслі комуністичної доктрини. Організацією, на яку компартія поклала важливі ідеологічні функції, став комсомол, особливо щодо «завоювання» і зміцнення її впливу на молодь. І з'їзд Комуністичної спілки робітничої молоді України (КСРМУ), що відбувся наприкінці червня 1919 р. в Києві, проголосив, що він підтримує програму і тактику комуністичної партії та працює під її керівництвом і є частиною РКСМ (б) [4,с.87].

Наймасовішими серед громадських організацій, що займалися пропагандистською діяльністю були

профспілки. До кінця 1921р. в Україні існувало 24 галузеві спілки. На Херсонщині профспілки об'єднували понад 400 тис. робітників і службовців області. Серед дієвих методів впливу на світогляд населення було проведення інформативно насичених заходів – мітингів (мітинги-літучки, мітинги-спектаклі, мітинги-концерти), концертів, співбесід політико-ідейного спрямування, засідань, масових зборів із прийняттям відповідних резолюцій ідейного спрямування, робота політшкіл, культпросвіту і бібліотек, суботники і недільники, проведення відповідних кампаній – неділя селянина, неділя чистоти. В Україні ці заходи мали штучний характер, а резолюції селяни часто приймали під тиском силових обставин, проте, в умовах революційної розбурханої стихії така інформаційна радянська атака, мала свої наслідки. І це підтверджується тим, що в період розрухи та катастрофічної нестачі матеріальних ресурсів більшовицька влада виділяла колосальні кошти на друк відповідної агітаційної літератури, роботу політвідділів з агітації та пропаганди. [5,с.97].

Існує кілька типових для початкового періоду радянської агітаційної риторики політичних кліше: возвеличення пролетаріату, котрий відбиває зовнішні загрози, бере на себе відповідальність побудови нового мирного життя, прославлення величі Червоної армії – вірного стража свободи і завоювань пролетарської революції, протиставлення передової радянської Росії і ворожого буржуазного Заходу. До речі, в публіцистиці, що поширювалася і продукувалася в Україні в 1920 р., не приховувався і навіть культивувався факт, що за всіма революційними та культурними завоюваннями стоїть пролетаріат Росії [2,с.22].

Принцип диктатури пролетаріату, покладений в основу більшовицької ідеологічної доктрини, популяризувався як ціннісний орієнтир, як моральна вищість, що також мало слугувати засобом виправдання методів терору і насильства над

мільйонними масами українського населення (в тому числі й над робітниками).

Після створення в 1924 році товариства «Геть неписьменність» розгорнулася робота з ліквідації неграмотності. Преса, ювілейні статті та продукція агітпропу змальовували ідеалізований образ радянського пролетаріату. У публікації помпезно говорилося про шалений потяг пролетаріату до навчання, особливо опанування сфери суспільних наук, які дають ключ до розуміння історичних процесів, розкривають суть марксизму і вчать застосовувати його методи до поточних складних моментів життя. [6-10]. Отже, планомірно насаджувалася думка, що військова, політична, культурна боротьба пролетаріату – це свідомий вибір на шляху до комунізму.

Образ пролетарської гегемонії закріплювався поетичною творчістю пересічних робкорів та політпрацівників, часто навіть не літературною, але близькою і зрозумілою для багатьох представників простого люду і одночасно – наскрізь ідеологічною мовою. Виграшним елементом в художній пропаганді був показ визволення знедоленого, пригнобленого народу з віковічних пут імперського рабства, образ зорі, що зійшла для всіх трудящих.

Для агітаційно-пропагандистської роботи більшовиками широко використовувалася наочність – портрети, плакати, лозунги, карикатури. Потреба в агітаційних плакатах була надзвичайною, тому в інструкціях на місцях особлива увага зверталася на широке використання і мобілізацію всіх художників з середовища для малювання плакатів. У зв'язку з гострим дефіцитом коштів рекомендували використовувати такі підручні матеріали, як кольоровий папір, пофарбовані старі газети, фанеру, дранку та інше. [11,с.96].

Важливим елементом плакатного мистецтва 1920–1930-х рр. було зображення Леніна, з написами «Учитесь, Учитесь и Учитесь!» опубліковане в 1920 році. Як наслідок, пересічна людина була оточена символами комунізму і долучалася до його підтримки чи хоча б страху перед ним.

Плакати років НЕПу малюють образ боротьби з неписьменністю та зображують зразкового радянського школяра, виділяючи найбільш яскраві позитивні риси, якими він повинен володіти. Недоліки і негативні риси характеру висміюються, або піддаються жорсткій критиці [12, с.57].

Художники-плакатисти свою творчість пов'язували з державним замовленням, спиралась на стандартний характер словесних формулювань та ідеологічну заангажованість, яка поступово затвердилася в радянській пропаганді. Політика і мистецтво в 1920-1930 роках, були взаємопов'язані та взаємозалежні, а застосування плакатів як візуальної пропаганди сприяло досягненню політичних, культурних та суспільних цілей радянської влади [13, с.35].

Численні плакати були своєрідними відгуками на події, поширювали ідеї та гасла серед широких мас. Принцип його дії полягає в доступності широким масам, зрозумілості образів і гасел, що легко запам'ятовуються та закликають до дії. Серед перших робіт виділялись зображення М.Черемних, В.Маяковського, Д.Моора, Ель Лисицького, В.Дені, котрі належали до плакатів «Вікна РОСТА» (це роботи, створені 1919—1921 рр. художниками и поетами, які працювали у системі Російського телеграфного агентства (РОСТА)).

Телеграми, що надходили до агенства, за кілька годин перетворювались на плакати. Маяковський писав на тексти телеграм вірші та супроводжував їх малюнками. Ці плакати вирізнялись підкресленою простотою і лаконізмом зображальних засобів (чіткі силуети, дво-триколіорова гама). Однак агітаційне мистецтво «Вікон РОСТА» було не маніфестацією реальності, а результатом маніпуляцій та симуляцій, котрі перебували під тотальним контролем партійного пропагандистського апарата. Митці наївно вважали себе апологетами нової комуністичної релігії, що формують буття і свідомість мас, вірили в ті принципи, котрі пропагували. Прагнучи конкурувати з владою у справі перетворення держави, вони не помічали, що просто виконують її доручення [2, с.48]

Дана продукція замовлялася спеціальними накладками і мала закріплювати радянські образи і символи. У контексті формування і поширення образу пролетаря – мужнього, вольового творця власної долі, котрому під силу і боротьба, і створення матеріальних благ, і навчання як постійний порив до світлого та кращого.

Слід також підкреслити, що більшовицька пропагандистська система чітко сформулювала концепцію протиставлення соціалістичної країни, що «народжувалася на Сході», буржуазному «загниваючому» капіталістичному Заходу. Радянська публіцистика в Україні культивувала думку про те, що по всій землі йде наступ капіталу на права робітників, загострюються класові суперечності та назріває чергова сутічка пролетарів з буржуазними режимами в Європі. І в цьому запеклому протистоянні проголошувалася провідна роль радянської Росії, що мала уособлювати сходження нової зірки, котра, опромінювала шлях для світового пролетаріату [11,с.164].

В діяльності громадських організацій переважала виробнича і сільськогосподарська пропаганда. У галузі

промислового виробництва партія велику увагу приділяла відбудові фабрик, заводів, шахт, рудників, підвищенню продуктивності праці, розширенню промислового виробництва, здешевленню продукції, поступовому витісненню власника. У розв'язанні цих завдань великого значення набуло підвищення професійно-технічного рівня робітничого класу і розвиток виробничої пропаганди. Х з'їзд РКП(б) у резолюції «Про роль і завдання профспілок» вказав, що організація професійно-технічного навчання і розгортання виробничої пропаганди є одним із основних завдань профспілок тому що вони будуть «керівниками пролетарських мас у справі комуністичної практики, тобто практичної реорганізації і побудови господарства на комуністичних началах». Зросла виробнича пропаганда в клубах, бібліотеках та інших політико-освітніх закладах[14, с.50].

Виробнича пропаганда велася на заводських робітничих зборах, на виробничих і технічних нарадах, на жіночих делегатських зборах, а також у гуртожитках, клубах і промислових музеях. Для цього широко використовували пресу, образотворче мистецтво, кіно. Публікувалися звіти державних органів, огляди розвитку промисловості Херсонської губернії. Виходили брошури з питань розвитку промисловості та відбудови господарства, підвищення якості продукції та продуктивності праці, зниження собівартості. Клуби та бібліотеки організовували голосні читання технічної літератури, тематичні виставки, роботу гуртків з вивчення наукових методів організації праці. У культурно-освітній діяльності громадських організацій і культурно-освітніх установ в умовах непу виробнича і сільськогосподарська пропаганда посідала одне із провідних місць[15,с.55].

Важливим напрямком діяльності громадських організацій була і антирелігійна пропаганда, що набула широкого розмаху в Україні лише з 1926 року.

До неї залучалися фактично всі громадські організації й установи. У 1928 р. було створено Всеукраїнську Раду Спілки безвірників, що залучала до антирелігійної пропаганди робітничу громадськість та інтелігенцію. При багатьох клубах та сільбудах працювали атеїстичні гуртки й семінари. Якщо лекції на природничо-наукові теми читалися рідко, то антирелігійні диспути в культурно-освітніх установах проходилися систематично. Широкого розповсюдження набули антирелігійні кампанії: закриття церков, антиріздвяні та антивеликодні заходи. Окрім того, культосвітні установи, осередки «Спілки безвірників», комсомольські, профспілкові організації під керівництвом партійних комітетів розповсюджували листівки, газети антирелігійного змісту. Взагалі, антирелігійна пропаганда, що проводилася громадськими організаціями під керівництвом комуністичної партії в 1920-і роки в Україні, в подальшому негативно вплинула на формування морально-етичних норм суспільного життя [16, с.167].

Отже, партійно-радянські органи та громадські організації проводили низку пропагандистських заходів щодо втілення й поширення у суспільстві більшовицьких ідей. За допомогою засобів масової інформації, усної пропаганди більшовики пропагували свої ідеї різним верствам населення. Радянсько-партійна пропаганда асоціювала боротьбу проти наукової інтелігенції з боротьбою проти націоналістичних ухилів в українському суспільстві. Завдяки маневруванню засобами масової інформації партія дезорієнтувала громадську думку. Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків посідала одне з ключових місць у боротьбі за владу в Україні. Поряд з цим, ліквідація багатопартійності й перетворення комуністичної партії спочатку в панівну, а згодом у єдину існуючу, унеможливило створення будь-яких альтернативних політичних організацій, здійснення

політичної діяльності поза лавами РКП(б) та її української філії – КП(б)У. Результатом цього стало те, що на кінець 1920-х років діяльність громадських організацій стає повністю підконтрольна владі. Відчувши реальну небезпеку поступитися позиціями в боротьбі за вплив на маси, більшовики почали всіляко фінансово та організаційно допомагати «своїм» і боротися, часто жорстко, з їх конкурентами.

Проводилася активна інформаційна обробка масової свідомості українського населення, популяризувалися відповідні ідеологічні ідеї, що мали сформувати світоглядно-ціннісні орієнтири, закріпити диктатуру пролетаріату і партії більшовиків в Україні.

Джерела та література:

1. Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) / В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш. – Харків.: Вид-во НУВС., 2001. — 276с.
2. Трапон О. Більшовицька пропаганда як ключовий чинник формування радянських світоглядно-ціннісних орієнтирів населення України на початку 1920-х рр. / О. Трапон // Наукові записки з української історії. – Переяслав – Хмельницьк, 2014. — Випуск 35. — С. 70-79.
3. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Юрій Шаповал – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.
4. Молоткіна В.К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.К. Молоткіна. – К., 2005. – С.143.
5. Журба М.А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20-30 рр. ХХ ст.) / Михайло Журба – К.: В-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова., 2002. – 150 с.
6. Страницы красной молодежи // Херсонский Коммунар. – 1922. – Херсон: Гостип., №1 – Январь.
7. О Марксистском образовании// Херсонский Коммунар. – 1922. – Херсон: Гостип., №3 – Январь.
8. Чистка К.С.М. // Червоний селянин. – 1922. – Херсон: Гостип., №5. – Январь.
9. Проф.жизнь. // Херсонский Коммунар. – 1925. – Херсон: Гостип., №5 - Август.
10. Театр и музыка.// Наш край – 1920. – Херсон: Тип. Херсон губерн., №5 – Январь.

11. Слущкий О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) / О. Слущкий. – К., 1957.-209 с.
12. Свистович С.М. Особливості перебігу компанії з ліквідації неписьменності в Україні в період НЕПу та формування основ тоталітаризму (1920- початок 1930-х рр.) [Електронний ресурс] / С.М. Свистович // Вісник аграрної історії : збірник наукових праць. – К., 2012.–Вип. 3. – С. 57-60. – Режим доступу: <http://vai.in.ua/archiv/3/08.pdf>
13. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. / Г. Шевчук. –К.: Вид-во АН УРСР., 1963. – 77 с.
14. Мовчан О.М. Чи були профспілки 20-х “школами комунізму” /О.М. Мовчан // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Випуск 11. – С. 48-94
15. Молоткіна В.К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.К. Молоткіна. – К., 2005. – С.143.
16. Коцур В.П., Молоткіна В.К. Молодіжні громадські організації в полікультурному просторі радянської України 1920-1930-х. рр.: Монографія / В. П. Коцур, В.К. Молоткіна. – Переяслав – Хмельницький, 2014. – 197с.

УДК 94 (477.72): 354. «1940/1950»

**Спільна О.В.,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О.Цибуленко**

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ НА ХЕРСОНЩИНІ У 1940-1950-Х РОКАХ

У статті проаналізовано джерела надходжень продовольчих та промислових товарів, ступінь задоволення основних життєвих потреб вихованців, порівняно норми споживання у дитбудинках різних типів. Простежено кроки радянської влади в справі відновлення системи державного забезпечення дітей-сиріт. До наукового обігу вперше введено ряд джерел із фондів Державного архіву Херсонської області.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, матеріальне забезпечення.

Для сучасної України, що живе в умовах російсько-української війни та нестабільності в економіці, при появі величезної кількості біженців зі Сходу країни актуальним стає тема безпритульності та бездоглядності дітей. Логічним виглядає розгляд історичної ретроспективи подолання цих проблем радянською владою у воєнний та післявоєнний період, що дозволить уникнути прорахунків у вирішенні цих питань у сьогоденні.

Дослідженням даної проблеми займалися Голиш Г.М. [1-3], Касьянова Н.М. [4-6], Лихачова Л.Б. [7], Соловей М.О. [8], Ченбай І.В. [9] тощо. У цих працях подано узагальнюючі характеристики матеріального забезпечення. Праця Ковальова М.С. [10] присвячена діяльності окремих дитячих закладів Херсонщини і не розкриває проблему в цілому. Також дану проблему репрезентує велика кількість документів Державного архіву Херсонської області. Однак, подальшої розробки потребують питання розвитку матеріального забезпечення у період встановлення мирного життя в країні за 1940-1950-х рр., рівень матеріального забезпечення та його вплив на якість повсякденного життя дитячих будинків, що і становить мету даної статті.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше проводиться спеціальне дослідження з даної проблеми в означених хронологічних межах на Херсонщині. Крім того, до наукового обігу було введено ряд раніше неопублікованих джерел із фондів ДАХО, що висвітлюють діяльність структур соціального захисту та реабілітації дітей у 1944-1953 рр. на Херсонщині.

Матеріально-просторова площина повсякденного життя вихованців перебувала на задовільному рівні навіть у тяжкі воєнні та повоєнні роки. Держава забезпечувала їм хоч скромне, але обов'язкове

триразове харчування; надавала речі першої необхідності.

Наряди на продукти харчування відбувалися з великим запізненням – на 15-20 днів і не повністю задовольняли потреби. Особливо незадовільно постачалися дитбудинки в першій половині року. Картоплю, овочі, молоко майже всі дитбудинки не одержували протягом перших п'яти місяців 1947 року [11, арк. 2]. Належний процент білого хліба, рису, манної крупи, сметани, какао, борошна діти не одержували за винятком окремих випадків [11, арк. 3]. Багато було випадків заміни нормованих продуктів неповноцінними. Так, яйця замінювалися творогом, тваринне масло – сиром, цукор – повидлом та печивом, м'ясо, риба – тюлькою [12, арк. 5].

Були непоодинокі випадки затримки у видачі продуктів харчування у Хорлівському дитбудинку №1, Н. Сірогозькому, Н. Воронцовському, Преображенському, Виноградовському з причини затримки нарядів з торгуючими організаціями [11, арк. 4].

З другої половини 1947 року дитбудинки постачалися краще і, зокрема овочами та картоплею, адже на зиму 1947-1948 років дитбудинки були забезпечені згідно урядових норм. Паливом дитбудинки також були забезпечені повністю [11, арк. 5-6].

Для забезпечення освітлення частина дитбудинків конче потребувала гасових ламп, яких в області не виготовляли, а також гас для цих ламп [12, арк. 18].

У зміцненні матеріальної бази мережі дитбудинків допомагали шефи та громадськість. Так, за допомоги громадськості с. Н.Маячка відбудовано зруйновану кухню, їдальню та інші приміщення. Н.Семенівському дитбудинку добре допомагали шефи-колгоспи, що виділили дитбудинку земельну ділянку під посів городини та зернових культур, допомагали зібрати врожай, підвозили паливо [12, арк. 20].

В. Лепетиському дитбудинку допомагали шефи МТС та РСС: вони безкоштовно відремонтували автомашину, допомагали автотранспортом в підвозі продуктів харчування [13, арк. 11]. Школі-інтернату глухонімих допомагало шефство виправно-трудової колонії матеріалами та інструментами для майстерень, а також у відбудові та ремонті приміщень [13, арк. 11-13]. Генічеському дитбудинку – рибзавод та бавовнозавод міста Генічеська лісоматеріалом, цементом та ін. [13, арк.19].

У Херсоні школи міста допомагали дитбудинкам підручниками, зошитами, політичною, науковою та художньою дитячою літературою [11, арк. 7].

Отже, поповненню «споживчого кошику» вихованців сприяли продовольчі посилки від військових частин та трудових колективів середньоазіатських республік, репарації, добровільні пожертвування громадян, а також відновлена з 1944 р. практика шефства колгоспів, радгоспів, підприємств над сирітськими дитячими закладами.

З'ясовано, що в роки війни планове постачання харчів у дитбудинки здійснювалося нерегулярно і не в повному обсязі. Тому, щоб уникнути голоду в сирітських закладах, міські виконавчі органи вже в 1943 р. закріпили за ними земельні ділянки від 0,5 до 15 га, де було організовано підсобні господарства. З 1944 р. вони стали для сирітських закладів додатковим джерелом продовольства [8, с. 194; 11, арк. 10; 12, арк. 9-11].

Допоміжні господарства мали не всі дитячі будинки по причині відсутності земельних ділянок, а також сільськогосподарського знаряддя та тяглової сили. В лютому 1947 році виконком Херсонської обласної Ради депутатів прийняв рішення виділити частині дитбудинків, які не мали землі, земельні ділянки по 10-15 га з неосвоєних земель колгоспів, районів: Н. Воронцовський, В.Лепетиський, Виноградівський, В. Олександрівський, Н.Сірогозький, Висунцівський,

Генічеський, Н. Маячівський, Н.Семенівський, Бехтерський, Н. Збурівський, Старо-Збурівський, Камишанський. Колгоспи виділили земельні ділянки та допомогли обробляти їх. Але через посуху деякі дитбудинки врожаю з цих ділянок не отримували [11, арк. 9].

Показовим був Білозерський дитячий будинок. Він мав достатню кількість землі, трактор, 10 голів коней, дві пари волів та 13 голів великої рогатої худоби, сім свиней тощо [12, арк. 12].

У Калінінському, Н. Семенівському, Бериславському та Н.Маячівському дитбудинках проводилась підготовка вихователів до керівництва сільськогосподарськими роботами. Підготовка вихованців провадилась шляхом бесід перед роботою. Вихованців було поділено по бригадах та ланках: полеводів, садоводів, городників [11, арк. 7-8]. Продукція допоміжних господарств реалізувалася для поліпшення харчування дітей.

У періоди великої перевантаженості дитбудинків дітьми, санітарно-побутові умови погіршувалися. З часом відбулося розширення житлової площі за рахунок нових приміщень дитячих будинків. Велика частина дітей були фізично виснаженими в період епідемії кору, яка охопила в травні-червні 1947 року більшу частину дитячих будинків, перевантажених дітьми. Частина дітей важко переносила цю хворобу, котра супроводжувалася різними ускладненнями, внаслідок чого 72 дітей померло від кору, 19 дітей від інших хвороб [7, с. 250].

Медичне обслуговування дитбудинків було незадовільним. Частина будинків не була забезпечена кваліфікованими лікарями, а обслуговувалась малодосвідченими медичними робітниками [10, с. 92].

В 1947 році, не дивлячись на незадовільне фінансування, ряд дитбудинків відремонтували бані, дезкамери та ізолятори. Для поліпшення фізичного

стану дітей було організовано додаткове харчування та спеціальний медичний нагляд [9, с. 168-171].

У період літньої оздоровчої компанії дітей відряджали до кращих дачних місць області: Корсунка, Зміївка, Хорли, В. Олександрівка, Генічеськ, Калінінське, Широка-Балка, де крім посиленого харчування діти знаходилися в найкращих санітарно-побутових умовах. За період оздоровлено 4060 вихованців [12, арк. 8-9; 13, арк. 174].

Таким чином, соціально-культурний простір повсякденного життя вихованців теж був організований досить непогано. З 1944 р. почала здійснюватися програма обов'язкового оздоровлення вихованців дитячих будинків під час літніх канікул. До кінця 1940-х років 92% дітей із дитбудинків були охоплені літніми оздоровчими програмами, при цьому більш ніж третина з них (34%) виїжджали на дачі, в санаторії та піонерські табори [10, арк. 158-159].

У 1946 – 1947 рр. ситуація з продовольчим постачанням у сирітські заклади дещо погіршилася, однак нищівного голоду не було: діти стабільно отримували кожного дня по 300 г. хліба. Подолати продовольчі труднощі вдалося у 1949 р., тому постановою Ради Міністрів УРСР від 2.07.1949 р. з 1 січня 1950 р. були встановлені нові, вищі норми харчування дітей у дитбудинках. Ще раз норми харчування вихованців були збільшені у 1952 р. [3, с. 216; 13, арк. 141].

Проблема із забезпеченням сиріт одягом, взуттям, речами першої необхідності, що дуже гостро стояла у перші роки відновлення мережі дитячих будинків, в основному була вирішена у 1950-1952 рр., якщо порівнювати дані Донеччини у ці роки, то вони майже однакові, це свідчить про стабілізацію вирішення питання у віддалених регіонах [8, с. 194; 11, арк. 116].

Варто зазначити, що налагоджений побут помітно погіршився в другій половині 1950-х р. Ліквідація мережі відомчих дитбудинків і переведення

вихованців з них у відповідні заклади міністерства народної освіти, одразу знизило загальний рівень забезпеченості дітей. [13, арк. 183] Станом на 1953 р. питома вага вихованців, охоплених літнім відпочинком, зменшилася більш ніж удвічі – бюджетних коштів для придбання путівок у санаторії та піонертабори не вистачало. Крім того, спроба перевести дитячі будинки на самозабезпечення призвела до того, що літній відпочинок вихованцям замінили на роботу в полі та на фермі [12, арк. 11-13; 10, с. 68-75].

І хоча керівництво сирітських закладів регіону заявило про неготовність до такого кроку, процес поступового переведення дитбудинків на сільгосппродукцію із власних підсобних господарств все ж таки почався. Це негативно позначилося на забезпеченні вихованців. По-перше, їх із 1956 р. практично перестали забезпечувати товарами довгострокового користування. По-друге, одяг та взуття дитбудинкам виділяли за залишковим принципом, після забезпечення шкіл-інтернатів. По-третє, міністерством освіти запропоновано дитбудинкам почати переходити на повну самооплатність із 1 квітня 1959 р. Отже, стан справ у галузі матеріального забезпечення на середину 40-х років виглядав відносно налагоджено і максимум стабілізовано, а згодом, був трансформований і мав труднощі у забезпеченні.

Джерела та література:

1. Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.М. Голиш. – Черкаси, 2004. – 20 с.
2. Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г.М. Голиш // УІЖ. – 2005. – № 3. – С. 37–49.
3. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. / Г. М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.

4. Касьянова Н.М. Заходи місцевої влади Донецької області щодо ліквідації дитячої безпритульності у 1943-1946 рр. / Н.М. Касьянова // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2007. – №3/4 (33/34). – С. 312-317.
5. Касьянова Н.М. Організація виховного процесу дітей-сиріт післявоєнного Донбасу / Н.М. Касьянова // Наукові праці: науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 91. – С. 101-107.
6. Касьянова Н.М. Державна політика щодо ліквідації безпритульності та бездоглядності у 1943 – на початку 1950-х років (на прикладі Донбасу) / Н.М.Касьянова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: вид-во ТМПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – Вип.2. – С.194-199.
7. Лихачова Л. Б. Матеріальне забезпечення вихованців дитячих будинків Донбасу у 1946–1965 рр. / Л. Б. Лихачова, М. О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження. 2010. – № 3-4. – С. 249-255.
8. Соловей М.О. Матеріальне становище дитячих будинків Донеччини у 1943-1950 рр. / М. О. Соловей // Шевченківська весна. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917 – 1920 рр. – Вип. 5. Частина 1: Історія. – Київ, 2007. – С.193-195.
9. Ченбай І. В. Причини дитячого сирітства у 40-х роках / І. В. Ченбай. // Вісник Черкаського університету [Текст] : [зб. наук. ст.]. Вип. 144. Серія Педагогічні науки / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – С.168-171.
10. Ковалев М.С. Светлый дом (о создании и развитии школ-интернатов на Херсонщине) / М.С. Ковалев. – Херсон: Херсонское книжно-газетное издательство, 1963. – 108с.

Джерела:

1. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО), ф. Р – 2239: Відділ народної освіти виконкому комітету Херсонської обласної ради Народних депутатів, оп. 1, спр. 21. – 13 арк.
2. Там само, ф. Р. – 2239, оп. 1, спр. 89. – 13 арк.
3. Там само, ф. Р. – 2239, оп. 1, спр. 109. – 185 арк.

УДК 94(477.42) «1944-1950»

Д.Ткачук,
науковий керівник – к.і.н., доц. Ковальчук І.В.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТІВ ЩОДО ЗАЛУЧЕННЯ МОЛОДІ ДО
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ У 1944 –
СЕРЕДИНИ 1950-Х РОКІВ**

У статті розглядається процес залучення молоді до українського національно-визвольного руху другої чверті ХХ ст., яка була основною рушійною силою і кадровим резервом у діяльності Організації українських націоналістів. Визначаються основні засади, форми і методи ведення пропагандистської діяльності.

Ключові слова: організація українських націоналістів, молодь, вишкіл, культурно-освітні і спортивні товариства.

Процес відновлення радянської влади на західноукраїнських землях 1944–1953 рр. носив тривалий і конфліктний характер. «Партійно-радянське керівництво України виявилось нездатним реально оцінити ситуацію у західних областях, сподіваючись на швидке оволодіння нею» [1, с. 34], зіткнувшись натомість із запеклим збройним опором у формі УПА та націоналістичного підпілля. Кожна із ворогуючих сторін шукала форми і методи утримання під своїм контролем як території, так і населення, насамперед – молодого покоління.

Тема участі молоді в суспільно-політичних процесах Західної України в повоєнний період частково знайшла своє відображення в сучасній українській історіографії. Так, цю проблему досліджували О. Іщук [2], М. Посівнич [3], С. Сворака [1], Г. Стародубець [4] та інші.

Метою даної статті є визначення основних засад пропагандистської роботи ОУН із молоддю на західноукраїнських в умовах військово-політичного протистояння із радянським режимом.

Для початку необхідно визначити, чому ОУН вдавалося, активно залучуючи підростаюче покоління, успішно протистояти радянській західноукраїнських територій.

По-перше, ще від початку свого заснування консолідуючим ядром Організації виступала молодь. Ще у 1929 р. Статут ОУН визначив граничні рамки свого доросту, членами якого можуть бути українці та українки у віці від 8 до 15 років. Юнацтвом, на їхню думку, є українська молодь від 15 до 21 року, що пройшла націоналістичний вишкіл і підготовку до праці в умовах революційної боротьби за найвищий ідеал нації, – вказувалося в документі [2, с. 226]. Згодом активні молоді учасники націоналістичного руху стануть на чолі його збройної боротьби: Петро Федун, Осип Дяків, Дмитро Клячківський та інші.

По-друге, в силу об'єктивних причин молоде покоління 1930–1940-х рр. виступало основною рушійною силою українського національно-визвольного руху другої чверті ХХ ст., чинило найзапекліший опір польській, а згодом – радянській владі на західноукраїнських землях. Тому вже у початковий період свого становлення та розвитку оунівці «головну увагу приділяли масовому залученню до Організації молоді та її військовій підготовці, вбачаючи в ній кадровий резерв майбутньої національної армії» [3, с. 254].

Виходячи з вище наведених чинників, ОУН активно проводила пропагандистську діяльність серед молоді, вказуючи на те, що у майбутньому необхідно «вирощувати нові революційні кадри, нових людей, які дивилися б з вірою на майбутнє» [5, арк. 268]. Тому для

втілення плану у реальність, ОУН використала систему засобів та форм впливу серед підростаючого покоління.

Таким чином, основними засадами проведення пропагандистської роботи Організації українських націоналістів були:

1. Активне залучення молоді до власних молодіжних структур, адже у тих умовах легально-діючі, культурно-освітні та спортивні товариства залишалися чи не єдиними центрами національно-патріотичного виховання. За даними німецьких донесень із окупованих територій Сходу, виховання молоді ОУН здійснювала через мережу молодіжних товариств «Бойтур», «Юнацтво», «Просвіта», де можна було найкраще проводити ідеологічну роботу та завоювати довіру серед підростаючого покоління.

2. Розповсюдження листівок, звернень та закликів до української молоді. Їхній тираж сягав іноді декількох тисяч примірників. Найчастіше у них відображали: ідеологію ОУН та УПА; заклики не вірити комуністичній пропаганді; різку критику «жовтенятських», піонерських та комсомольських молодіжних організацій СРСР, з яких, на думку націоналістів, виростають «невільники, раби – духовні каліки, що нездібні до творчого життя, до дальшої боротьби за визволення України» [6, арк. 178]. Слід зазначити, що поширення агітаційної літератури проходило будь-де (у читальнях, бібліотеках, клубах тощо) і будь-коли (на хрестинах, весіллях). Це дозволяло Організації якнайбільше просвітити молодь у своїй діяльності та залучитися її підтримкою.

3. Поширення та розповсюдження періодичних видань. Найвідоміші з них – «Юнак», «За Україну», «На чатах», «На зміну», «Молодий революціонер» та інші. Загалом тематика публікацій періодичних видань була різноманітною: короткий виклад історії України; українського національно-визвольного руху; розповіді про звичаї, традиції та побут нашого народу.

4. Проведення виховної та навчальної роботи з урахуванням вікових особливостей молоді. У період утвердження радянської влади перед підпільниками стояло завдання всіма доступними способами «впливати на шкільну молодь, та від малого вчити її боротися, ... вивчати революційні пісні та наперекір учителям молитися, ... тому що без відповідного нагляду і контролю буйна молодь попадає під вплив ворожої культури, а навіть стає на сторону окупанта. Коли подекуди ворожий вплив і немає доступу, молодь, не дістаючи часом нового, нидіє і примітизується і таким чином стає нездідною брати активну участь в революційній боротьбі» [7, арк. 13]. Тому, розуміючи всю складність ситуації, оунівці розробили комплекс заходів, адресованих різним категоріям молоді – дошкільнятам, школярам та студентам.

5. Різний підхід у проведенні ідеологічно-пропагандистської діяльності відносно вихідців із села та міста. Останні поділялися на такі категорії: «робітнича молодь, учні середніх шкіл та вишів і молодь, що прибула на навчання із східноукраїнських земель» [8, арк. 232]. Практика показала, що найактивнішою у своїй підтримці націоналістичних гасел та ідей була сільська молодь, яка чинила опір нововстановленій владі через віддаленість сільських поселень від міст, у яких знаходилася переважна маса представників нової адміністрації. Окрім цього, власне саме українське село виступало запіллям УПА та оунівського підпілля, джерелом поповнення його матеріально-технічних та людських ресурсів. Тут пропагандистам було легше працювати, адже їм не доводилося переконувати молодь поповнити їхні ряди. У містах ідеологічна діяльність носила конспіративний характер через те, що органи внутрішніх справ та державної безпеки майже відразу розпочали заходи, спрямовані на придушення руху опору та націоналістичної боротьби за незалежність. У підпільних друкарнях випускали пропагандистську

літературу для кожної групи молодого покоління: для робітників – це брошури та листівки із засудженням економічного та соціального становища робітників; для студентів – наукові праці, що розміщувалися передусім у періодичних виданнях «Юнак» і «За Україну» та містили в собі аналіз тогочасного зубожілого стану українських земель; для «східної» молоді – короткий нарис історії України, матеріали про більшовицьку діяльність тощо.

6. Проведення ідеологічних вишколів. Вишколи проводили на підставі програм, які, зазвичай, включали у себе інформативні виклади з історії України, світової та української економіки тощо. У такий спосіб виховувався осмислений патріотизм, любов до своєї Батьківщини, готовність до самопожертви в ім'я ідеалів свободи. Згодом, зіткнувшись у запеклому двобої зі радянським режимом, молоді українці неодноразово на практиці довели свою відданість ідеї української незалежної держави.

Таким чином, проаналізувавши основні засади проведення ідеологічної діяльності ОУН стосовно української молоді, можна констатувати, що завдяки тому, що вона була успішно реалізована, українським націоналістам вдавалося протягом тривалого часу чинити опір радянській на західноукраїнських землях. У цій боротьбі їм активно допомагала молодь, яка сформувалась під впливом пропаганди Організації і готова була «положити душу й тіло» за свободу свою і побратимів.

Джерела та література:

1. Сворак С. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період / С. Сворак // Український історичний журнал – 2007. – № 2. – С. 28–42.
2. Іщук О. Ідеологічно-виховна діяльність ОУН(б) серед молоді (1944–1954 рр.) / О. Іщук // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1. – С. 224–245.

3. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках / М. Посівнич. – Львів: Афіша, 2010. – 368 с.
4. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля : [монографія] / Г. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 464 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 372, т. 14, арк. 268 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua>.
6. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 43, арк. 178 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avr.org.ua>
7. Державний архів Тернопільської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 290, арк. 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avr.org.ua>.
8. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 18, арк. 232 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avr.org.ua>.

УДК 94(477):321.013"1917-1921"

**Р.В. Трофімов,
науковий керівник – к.і.н., доц. Г.В.Цибуленко**

СТАТУС КОРДОНУ В УКРАЇНО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ 1917-1921 РР.

У статті розглядається зміни в статусі кордону між Україною (УНР, Українська держава, УРСР та Росією (Російська республіка, РРФСР, «Південь Росії»). Проаналізовані етапи формування та суперечності на українсько-російській лінії розмежування у період Громадянської війни (1917 – 1921 рр.)

Ключові слова: кордон, території, Південний-Схід, громадянська війна, губернії, сепаратизм, адміністративно-територіальний устрій.

Сучасні події в Україні: загострення українсько-російських відносин змушують знову і знову звертатися до проблеми статусу кордону. Дії вищого керівництва РФ, події в Криму 2014 році, на Донбасі аргументувались як раз тим, що в період формування статусу кордонів, у тому числі, в період 1917-1921 року

Україні були передані «російські території» (насамперед, південний-схід України).

У свою чергу, в українській суспільній думці усе частіше йдеться про «етнічні кордони України», які включають території сучасної Курської області і Краснодарського краю.

В цілому, період Громадянської війни в Україні (1917-1921 рр.) є одним з найголовніших періодів формування сучасних кордонів України, які в умовах Російської імперії представлялись досить схематично. Тому важливо розглянути процеси розмежування кордонів у революційну епоху.

Питаннями формування українсько-російських кордонів займалися вітчизняні та російські дослідники. Серед них можна виокремити: Г.Ф. Турченко [1-2], А.С. Пученкова [3], В.Б. Кузьменко [4], М.Ф. Дмитрієнко [5], Г.Г. Єфіменко [6].

У теорії міжнародного права державний кордон розглядають як позначену на картах і закріплену маркуванням на місцевості лінію та вертикальну площину, що проходить по ній і визначає зовнішні межі державної території (сухопутної, водної, повітряної) [7, с. 213]. Для визначення меж певних територій держави укладають міжнародні договори. Державні кордону на суші встановлюються по лініях рельєфу або явно видимих орієнтирах. Згідно цим визначенням українські кордони до революційних подій не мали свого фіксування.

Після революційних подій в лютому 1917 року в Петрограді та повалення монархії в Російській імперії, її багатонаціональні окраїни почали вимагати автономії. В цьому процесі Україна не була винятком. Саме 1917 рік – переломний у процесі формування майбутніх кордонів нових державних утворень, на території яких входили в склад «єдиної і неподільної» Росії. У статті нами розглядається процес оформлення українсько-російського кордону у контексті відносин основних політико-державних систем:

- 1) Центральної Ради і Тимчасового уряду в Петрограді (травень 1917 – жовтень 1917 року);
- 2) Центральної Ради та більшовицького уряду (листопад 1917 – квітень 1918 року);
- 3) Радянської України та іншими більшовицькими територіальними республіками з Радянською Росією (кінець 1917 – кінець 1920 рр.);
- 4) Української держави Скоропадського з «Білими» і «Червоними» урядами Росії (квітень 1918 – грудень 1918 рр.);
- 5) Директорія УНР з Радянською Росією (січень 1918 р. – березень 1918 року);
- 6) «Білий рух» («Південь Росії») в Україні його бачення меж (січень 1919 – січень 1920 рр.);
- 7) проблеми статусу кордонів між УРСР і РРФСР після перемоги більшовиків (1921 рр.).

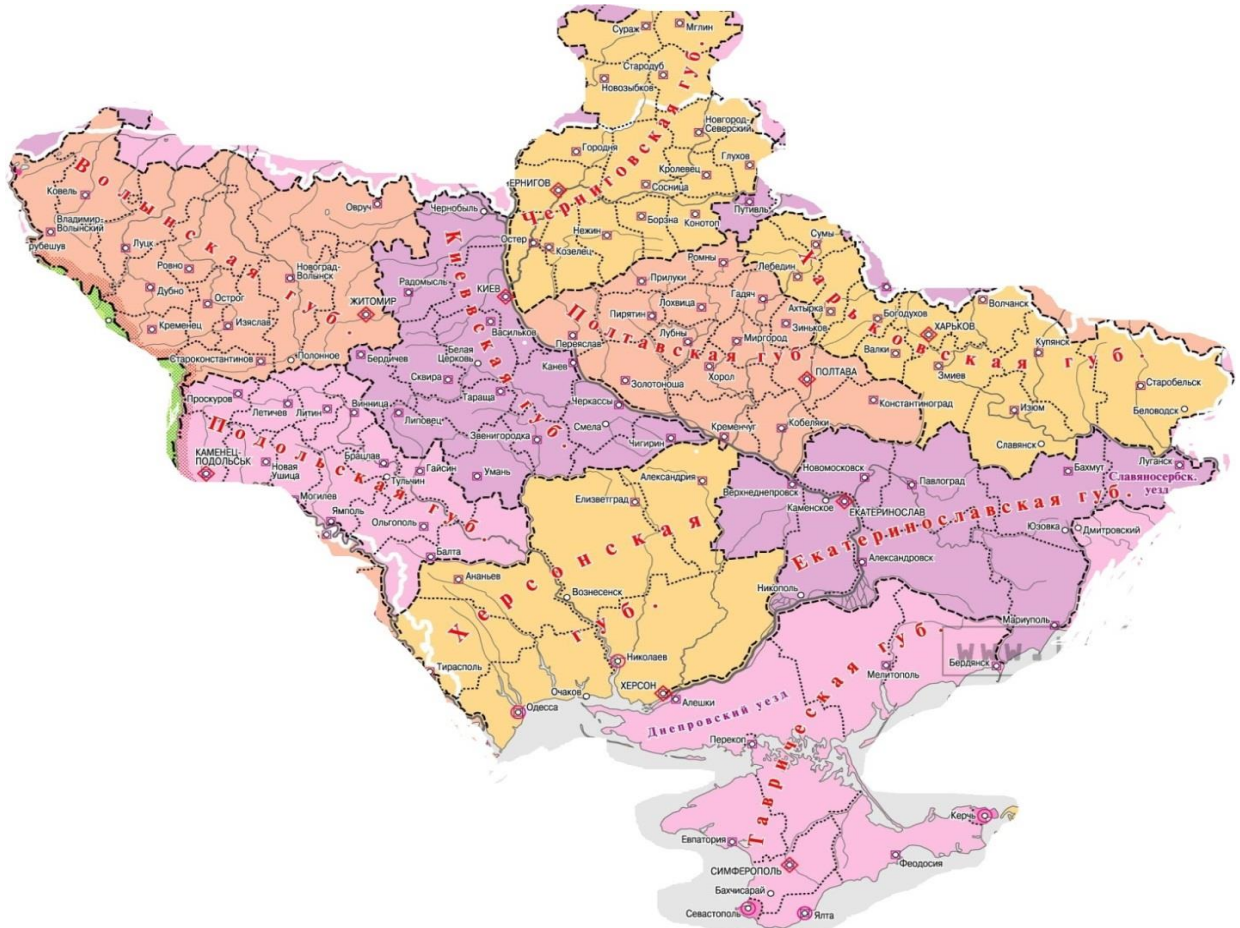
Природно, що серед такого розмаїття державних утворень, які виникли в період з 1917 до 1921 рік, було як і різне бачення кордонів між Росією і Україною, так і прагнення взагалі до їх знищення.

Взаємини Центральної Ради в Києві і Тимчасового уряду в Петрограді активно почалися влітку 1917 року. Як пише Г. Турченко: «Росія стояла перед перспективою втрати свого впливу на українські землі. В цих умовах набула нового дихання дискусія про те, хто має більше прав на історичний регіон, який Росія вважала Новоросією, а в українському середовищі сприймався як Південна Україна» [1, с. 93].

Тимчасовим уряд була видана «Тимчасова інструкція» від 4 серпня 1917 року. У ній указувалося: «Повноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за винятком повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського...» [8, с. 214]. За таким підходом поза юрисдикції України опинялися Харківська, Херсонська, Таврійська та Катеринославська губернії, що власне і набули територіального формату –

«Новоросія». В той же час, Центральна Рада претендувала на всі 9 губерній, де за переписом 1897 року переважали так звані малороси [9].

Українські губернії Російської імперії в 1917 році

В цілому, Тимчасовий уряд бачив кордон між автономною Україною і Росією без «Новоросії» (використовуючи термінологію того часу). Природно, що в керівництві Центральної Ради цей крок з боку Петрограда сприйняли негативно, продовжуючи наполягати на «етнічному» принципі. Проте, керівництво Російської республіки продовжувала царську традицію поділу України на «Малоросію» (із поправкою, що це Україна), і «Новоросію», яка є частиною «Великоросії». Крім того, цей регіон був найбільш промислово розвинутий, був найважливішою територією в геополітичному сенсі, забезпечував максимальне розширення Росії. Тобто, незважаючи на

свою певну демократичність дії Тимчасового уряду мали певну спадкоємність з царських часів.

Формування кордонів між Центральною Радою та більшовицьким урядом відбувалось в період між листопадом 1917 – квітнем 1918 року. Після приходу до влади більшовиків у жовтні 1917 року в Петрограді в результаті збройного перевороту, таким же чином почалося, за висловом, радянських істориків, «триумфальное шествие советской власти». Цей процес відбувся і в Україні. У Харкові 12 (25) грудня 1917 року на альтернативному з'їзді була утворена Радянська Україна (Українська народна республіка Рад), яка була підконтрольна більшовикам.

В цілому, це була альтернатива «УНР», з якою більшовики не змогли домовитися. Тут визнавалися кордони України у складі 9 губерній, однак, на цьому ж з'їзді була прийнята а резолюція «Про самовизначення Донецького та Криворізького басейнів». А другий крок був зроблений на IV з'їзді рад робітничих депутатів Донецького і Криворізького басейнів, що відбувся 27-31 січня 1917 р. (9-14 лютого за н. ст.) і проголосив про створення Донецько-Криворізьку республіки (ДКР) у складі Російської Федерації [2, с.77].

Посилаючись на «Тимчасову інструкцію» Тимчасового уряду Артем (Ф. Сергєєв), вважав «Новоросійські» губернії – приблизними кордонами ДКР. Особливо Катеринославську Губернію і Слобожанщину – промислові регіони.

В цей період на території півдня були створені: Донська радянська республіка, Одеська радянська республіка (найбільше місто Херсонської губернії взяло на себе ініціативу встановлення радянської влади, в традиційному губерньському центрі ідеї більшовизації не мали успіху), в Криму виникла Радянська республіка Таврида.

Формально кордон між Україною і Росією знову «зрушили» на 4 губернії на захід, ситуація з

Тимчасовим урядом повторювалася. В цьому сенсі необхідно розглянути: взаємовідносини більшовиків між собою (кінець 1917 – кінець 1920 рр.). В грудні 1917 року була проголошена Радянська Україна з столицею в Харкові, яка претендувала на всі українські губернії Центральної Ради. Однак ця республіка носила скоріше віртуальний характер: всі українські губернії, які контролювали більшовики були в складі територіальних республік.

В цілому, проти своєрідного сепаратизму виступив Ленін і більшовицьке керівництво. Справа в тому, що за підсумками Брестського миру 3 березня 1918 року Радянська Росія визнала УНР в межах 9 губерній і найголовніше – вони зробили ставку на одного гравця – УНРС як складову частину Російської Федерації.

У листі Р. Орджонікідзе від 14 березня 1918 р. В.І. Ленін дав розгорнуті вказівки на цей рахунок: «Т-щ Серго! очень прошу вас обратить серьезное внимание на Крым и Донецкий бассейн в смысле создания единого боевого фронта против нашествия с Запада... Что касается Донецкой республики, передайте товарищам Васильченко, Жакову и другим, что как бы они ни ухитрились выделить из Украины свою область, она, судя по географии Винниченко, все равно будет включена в Украину, и немцы будут ее завоевывать... Втолкуйте все это, тов. Серго, крымско-донецким товарищам и добейтесь единого фронта обороны» [10].

Отже, в цілому позиція більшовиків на рахунок українсько-російського кордону була ідентичною з позицією Центральної Ради. Це обумовлюється рядом причин. Головне – щоб отримати підтримку так званих «націонал-комуністів», зіграти не тільки на класових, але і на національних почуттях українців. Надалі всі спроби відновлення територіальних республік зазнавали невдач через позиції саме Радянської Росії. І це принципово важливо, бо принцип «9 губерній» увійде в основу формування кордону між Україною та Росією.

Після приходу австро-німецьких військ у квітні 1918 року починається наступний етап територіальних суперечок між Українською державою Скоропадського з «Білими» і «Червоними» урядами Росії (квітень 1918 – грудень 1918 рр.).

Як вважає О. Бойко: «На той момент західні і частково північні кордони були визначені у Брестському мирному договорі. Відкритим залишалось питання про північно-східні і східні рубежі. Уряд ухвалив вважати державним кордоном лінію, нанесену військовими, тобто межу просування на схід українських і німецьких військ. Йшлося про демаркаційну лінію між українсько-німецькими та червоними військами, остаточно оформлену в результаті переговорів в травні 1918 р. в Курську. Водночас зазначалося, що ця лінія мала відповідати етнографічним засадам. Як видно із змісту резолюції, геополітичний курс УД був націлений на приєднання усіх земель, що в етнографічному та історичному плані були пов'язані з Україною» [11, с. 220].

У П. Скоропадського в цьому процесі розмежування був незаперечний козир – австро-німецькі війська. Слабка Червона армія не могла їм протистояти і тому була можливість «відсунути» українсько-російський кордон. Було прийнято постанову «Про тимчасове розповсюдження української державної влади». Українська держава вперше активно звернула увагу на Кубань, акцентувавши увагу на те, що там жили предки запорізького козацтва. Проти такого об'єднання випустив Донський уряд, а незабаром і Добровольча армія на чолі з А. Денікіним зайняла території Дону і Кубані та проект «великої України» зазнав краху.

Важливим було також «Кримське питання», гетьман, проявляючи ініціативу в процесі приєднання Криму до України почав блокаду півострова, і змусив місцевий проросійський Крайовий уряд сісти за стіл

переговорів, визнаючи Крим як автономну частину Української держави.

Після поразки Троїстого союзу в першій світовій війні, Скоропадський втратив свою головну опору і почав активно загравати з білогвардійцями, характерною спробою зберегти свою владу була грамота від 14 листопада 1918 року, де вказувалася доцільність «відновлення давньої могутності і сили всеросійської держави» [11, с. 230].

Але незважаючи на це гетьманський режим зазнав краху, Київ зайняли війська Директорії, що відновили УНР. З цього періоду боротьба за кордон починаються між Директорією УНР та Радянською Росією (січень 1918 р. – березень 1919 року). Тут УНР, яка не контролювала свої північно-східні кордони ніяк не могла повноцінно впливати на суперечки з «Білою» або «Червоною» Росією. Крім того, у більшовиків в цьому сенсі не було значних відмінностей. У березні 1919 року вони оволоділи майже всі територією, «оформивши» її в Українську Соціалістичну Радянську Республіку, яка була проголошена як незалежна республіка 10 березня 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад 6-10 березня 1919 року в Харкові, що став столицею УРСР.

Активна підтримка Антантою «Білого руху» зумовила виникнення нового утворення – «Південь Росії» (січень 1919 – січень 1920 рр.). На середину 1919 року денікінські війська контролювали майже всю територію України, що входила до складу колишньої Російської імперії. Тобто, кордон між Україною і Росією стиралася. Характерним є «Обращение главнокомандующего к населению Малороссии» [3, с. 164], де було визначено відновлення єдиної і неподільної Росії, відновлення концепції триєдиного російського народу.

В цілому, це було радикальним консервативним поворотом навіть не до часу Тимчасового уряду, а до часів XVIII-XIX ст., коли в Російській імперії

«малоросійство» вважалось єдиним можливим визначенням етнічної належності українців.

Контрнаступ більшовиків призвів до того, що вже в березні-квітні 1920 року радянська влада в Україні була повністю відновлена. Починається новий етап визначення статусу кордонів між УРСР і РРФСР (середина 1920-1921 рр.).

Кордон надалі був зафіксований ще 25 лютого 1919 р. в «Договорі про кордони», в якому, не визнаючи територіальних змін, здійснених урядами попередніх державних формувань на Україні (Української Народної Республіки та Української держави П. Скоропадського), Радянський уряд фактично визнав державними адміністративні кордони українських земель, що існували у складі Російської імперії, тобто її дев'яти колишніх губерній: Київської, Херсонської, Подільської, Волинської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської і Таврійської (без Криму) [4, с. 27].

Але для українського радянського керівництва в умовах підпорядкування Москві кордон не мав принципового значення. Так, були втрачені Стародуб, Грайворон і Білгород, які перейшли під управління російських губерній.

Як зазначає Б. Кузьменко: «Територіальні проблеми займали другорядне місце. Саме цим можна пояснити відносно пасивну позицію української делегації щодо визначення кордонів України під час укладення Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УРСР від 28 грудня 1920 року. Включенню ж Таганрозького і Шахтинського округів Облaсті Війська Донського до складу України, взамін відмови УСРР від чотирьох північних повітів Чернігівської губернії, маємо більше завдячувати резолюції VIII Всеросійського з'їзду Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козачих депутатів (28-29 грудня 1920 р.) «Про важку індустрію», згідно якої передбачався терміновий територіальний перерозподіл

в інтересах вугільної та металургійної промисловості» [4, с. 28].

Всього в 1921 рік Україна увійшла з такими губерніями, що межують з Росією:

- Донецька губернія, яка межує з Доном;
- Запорізька (до 23 березня 1921 – Олександрівська) губернія, Миколаївська губернія – кордон з Кримом;
- Київська губернія, Харківська губернія і Чернігівська губернія, які граничали з Воронежською, Курськими і Орловською губерніями.

Отже, період з 1917 по 1921 є найважливішим у процесі формування та статусу кордонів між Росією та Україною. Взагалі межі України представлялись досить туманно в умовах уніфікації та русифікації, яка проводилася в Російській імперії. Першими, хто спробував окреслити ці кордони була Центральна Рада, взявши за основу «етнічний принцип» по перепису в Російській імперії 1897 р. В подальшому, і УНР, і більшовики, і Українська держава, в умовах громадянської війни більш-менш цієї межі дотримувалися. Однак, раніше Тимчасовий уряд не підтримував включення т. н. «Новоросійських губерній» до складу Української автономії, як й територіальні радянські республіки, що мали яскраво проросійську орієнтацію.

В цілому, найважливішою проблемою і зараз залишається невирішеність питань кордону через те, що прикордонні території були і досі є «двонаціональними»: і боротьба російського, і українського національного самовизначення на цих територіях активно проявлялася тоді, проявляється і зараз. В цілому, підводячи підсумки, цей «конфлікт кордонів» залишився невирішеним радянською владою, залишається невирішеним він і зараз.

Джерела та література:

1. Турченко Г.Ф. Імперський проект «Новоросія»: спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом / Г.Ф.

- Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 38. – С. 88-96.
2. Турченко Г.Ф. Імперський проект «Новоросія»: більшовицький варіант / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 39. – С. 75-83.
3. Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина / А.С. Пученков. – СПб.: Полторак, 2012. – 338 с.
4. Кузьменко В.Б. До історії формування північно-східного та східного кордонів України (1917-1925 рр.) / В.Б. Кузьменко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. – С. 26-30.
5. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. / М.Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 68–78.
6. Єфіменко Г. Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920) // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – №20. – 176 с.
7. Міжнародне публічне право: підручник / [В.М. Репецький та ін.] ; за ред. проф. В.М. Репецького; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Ф-т міжнар. відносин. – 2-е вид., стер.. – К. : Знання, 2012.. – 437 с.
8. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 1996 . – (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). – Т. 1: 4 березня–9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В.А. Смолій [та ін.]. – К.: [б.в.], 1996. – 589 с.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=0>.
10. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, 1918-1920 / Н.И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 455 с.
11. Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) / О. Бойко // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 3. – С. 217-232.

УДК94(477) “18”:339.543

**В.В.Фомін,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О. Цибуленко**

СЛУЖБОВЦІ ХЕРСОНСЬКОЇ МИТНОЇ ЗАСТАВИ У 20 – 40-Х РР. ХІХ СТ.

У статті висвітлено діяльність службовців Херсонської митної застави у 20 – 40-х рр. ХІХ ст. Аналізуються біографічні відомості службовців.

Ключові слова: митниця, Херсонська застава, контрабанда, доглядач.

У кожній державі митниці виконують надзвичайно важливу функцію, поповнюючи грошима казну та захищаючи національного виробника. Тому кожна держава намагалася створити механізм, який зміг би забезпечити максимальну ефективність митниць. Для нормального функціонування системи митної справи необхідно вироблення правових норм та принципів, що забезпечують її функціонування [1, с. 18], але не менш важливим було й забезпечення кадрового складу. Справа вимагала пошуку людей, які могли ефективно виконувати покладені на них обов'язки. Тому митниці потребували механізму управління, при котрому митні службовці могли старанно працювати, не вдаючись до корупції.

Кадровій політиці на митних установах Південної України велику увагу приділила дослідниця Головка Ю. І. [2; 3; 4]. Роботи Калетніка І. Г. [5], Орлова І. М. [6] стосуються безпосередньо Херсонської митниці. Попри все це, не приділялося окремої уваги службовцям Херсонської митної застави.

Мета роботи: проаналізувати добір службовців Херсонської митної застави та її роботу в 20 – 40-х рр. ХІХ ст.

Після чергової російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. було підписано Кючук-Кайнарджийський

договір, за яким Російська імперія отримала землі поміж Дніпром і Південним Бугом [5, с. 18]. Як наслідок, постало питання про заснування на цих територіях міст, а разом з ними і митниць для збору мита та запобіганню контрабанди. Так, у травні 1776 р. Сенат видав Указ «Про запровадження в Новоросійській та Азовській губерніях портових і прикордонних митниць та застав» [6, с. 25]. У 1778 році було засновано місто Херсон, верф та Адміралтейство. Відповідно до Указу Сенату «Про організацію в Новоросійській та Азовській губерніях портових і прикордонних митниць, а також застав», в 1779 р. було засновано портову митницю [5, с. 1]. В 1792 р., після того як в Очакові з'являється портова митниця, в Херсоні залишається лише портова застава з меншими повноваженнями [7, с. 20].

Вже від початку функціонування митної портової установи в Херсоні в її роботі виникли перепони. Через те, що при виборі місця для заснування Херсона не врахували мілководдя рукавів Дніпра при впадінні його у Дніпровський лиман, морські вантажні кораблі не могли без перешкод ані увійти з повним вантажем у Херсонський порт, ані вийти з нього. Але вибору в товаровласників не було, і вони перевозили вантажі частинами на невеликих річкових судах. Засновані в 1789 р. Миколаїв, у 1795 р. Одеса, що не мали такої проблеми, швидко перебрали на себе лідерство у закордонній торгівлі [7, с. 20].

У 1811 р. Олександр I затвердив Указ митного управління з європейської торгівлі про митні округи, і митниці виходять з губернського управління. Херсонська застава увійшла до Одеського митного округу [1, с. 18]. Хоча Херсонська застава втратила статус митниці, влада все одно приділяла достатньо уваги її роботі, адже у новій структурі діяльність окремих одиниць визначала результати діяльності усього Одеського митного округу.

Кожна митна установа, незалежно від її статусу, завжди вела ретельний облік службовців, принципи котрого визначала влада. Це були формулярні переліки і атестати. Формулярний перелік складався на службовців застави кожного року, після чого відсилався до Одеського митного округу, звідти до міністерства фінансів. Формулярний перелік мав форму таблиці, де записували: ініціали, вік, чин, посаду; наявність селян у володінні; роки служби; наявність штрафів, судимості (у разі наявності); дні відпусток, чи вчасно з'явився на службу; особисті якості (гідний до продовження служби і нагородженню званням); сімейний стан (якщо одружений, то вказувалось ім'я дружини, наявність дітей, їхні імена та вік). Атестат складався на кожному особу, яка хотіла працювати на заставі. [8, арк. 58-60]. Тобто в атестаті записували інформацію про службу та особисті дані. Також потрібно зазначити, що службовці, які були «не надійними», мали проблеми із законодавством до служби не приймалися.

Для уряду було бажаним, щоб службовці мали військову кар'єру, адже, як правило, відставні офіцери проявляли дисциплінованість та відданість імператору. Перевага серед службовців надавалася дворянам, адже вони мали поняття про «відданість» та «честь». Дані щодо особистих якостей та судимість давали можливість припустити наскільки чесним та відданим службовцем буде особа. Інформація щодо сімейного стану давала змогу припустити, наскільки службовець залежить від заробітної плати а, отже, чи схильний до хабарництва. Загалом дані атестатів давали змогу оцінити майбутнього працівника та вирішити приймати його на службу чи ні.

Митні службовці перед тим як приступити до роботи, обов'язково приймали присягу. Вони, приймаючи присягу перед Богом про вірну службу імператору, клялися не використовувати службові повноваження. Головна ідея клятви – це служіння

імператору. За будь-яких умов, імператор розглядався як законний і природний, і, водночас, милостивий правитель, при відданій праці і покорі можна було розраховувати на його віддяку [9, арк. 31]. Тобто створювалася система особистої залежності від інституту імператора, а не відданість державі, що унеможлиблювало формування громадянської позиції. Це сприяло лояльності службовця по відношенню до царського уряду, тому що службовець розумів, кому він зобов'язаний своїм становищем, крім цього кожен службовець під присягою у письмовій формі засвідчував, що він не є членом таємних організацій (масони, польські підпільні організації тощо).

Посада доглядача була ключовою, адже саме він перевіряв привезені товари, і від нього безпосередньо залежала можливість створення механізму махінацій. Особа, яка претендувала на цю посаду, повинна була знати грамоту (хоча зустрічалися поодинокі випадки незнання її) [10, арк. 3], бути відданою особисто імператору, мати добрі фізичні дані, бути готовим у будь-який час зреагувати на небезпеку. І таких людей у Російській імперії вистачало – це, перш за все, відставні офіцери. Саме військові становили більшість особового складу митниці і були переважно вихідцями з дворян. По-перше, Російська імперія спиралася на дворянство, тому влада різними способами підтримувала його, особливо коли почався процес збіднення дворянства. Тож і не дивно, що більшість доглядачів були дворянами, що правда збіднілими, були і рядові відставні солдати, але це поодинокі випадки [11, арк. 1]. По-друге, більшість дворян пройшли військову службу, брали участь у військових діях, мали військові відзнаки і могли в разі необхідності затримати контрабандистів [12, арк. 3-4; 13, арк. 21].

Митні установи тісно співпрацювали між собою. Якщо установі не вистачало працівників, перш за все доглядачів, або з'являлося вакантне місце, то за

розпорядженням начальника Одеського округу доглядача з однієї митниці відправляли до іншої [14, арк. 10; 15, арк. 52]. Тобто існував механізм перерозподілу службовців, що давав змогу вирішити кадрові питання системи в цілому. Службовцям, які повинні були відправитися до іншої митниці, видавався паспорт, де зазначався термін його дії та час прибуття службовця, до місця служби. Поліція при цьому забезпечувала вільний пропуск та захист службовця [11, арк. 19].

Більшість доглядачів протягом кар'єри працювали на одній або на двох митницях, але були і ті, які мали значно більший досвід. Так, Матвій Гловацький походив з польського шляхетства, в 1818 р. вступив до Тираспольської митниці на посаду доглядача, де працював до 1829 р., у січні переведений на Одеську митницю, але вже у квітні звільнений з посади за власним бажанням. У травні 1829 р. почав працювати в Санкт-Петербурзькій митниці, але вже у січні наступного року звільнений з посади за власним бажанням. У вересні 1834 р. почав працювати в Кронштадтській митниці, 1838 р. звільнений з посади за власним бажанням. У жовтні 1839 р. отримав посаду доглядача в Херсонській митній заставі [11, арк. 58], змінюючи вже четверту митницю. Хоча для запобігання службових зловживань серед митних службовців практикувалося щорічне переміщення їх із однієї митниці до іншої, але в даному випадку службовець звільнявся за власним бажанням. Вірогідно, що звільнення відбувалися через конфлікти з керівництвом. Водночас переміщення службовців з однієї митниці до іншої сприяло отриманню необхідного досвіду роботи, враховуючи особливості функціонування окремих установ митної системи.

Для митної установи важливим показником є кількість її працівників, адже у разі їх нестачі установа не зможе виконувати усі поставлені завдання або ж буде виконувати їх неякісно. Уряд не міг цього собі

дозволити, тому кожна митна установа мала необхідну кількість працівників. На жаль, не всі документи збереглися, тому нами був використаний список працівників Херсонської митної застави за 1843 р. Можемо припустити, що чисельність працівників за цей період суттєво не змінювалася. Так, чисельність працівників становила 27 осіб, з яких: два писарі; один пакгаузний наглядач; один відставний капітан; 14 наглядачів; сім інвалідів [8, арк. 10-11]. Середній вік службовців становив 46 років, для керівництва – 32 роки, для доглядачів – 53 роки, для інвалідів – 38 років. У конфесійному співвідношенні: 26 осіб були православними, один доглядач – католик. Тобто переважали працівники працездатного віку, з більш молодшим керівним складом, переважно православної конфесії.

Для кожної установи важливо, хто займає ключові посади, для Херсонської застави – це посада наглядача застави, пакгаузного наглядача та писаря. Щоб відповісти на ці питання потрібно звернутися до формулярного переліку наглядача застави [10, арк. 58-63] та формулярних переліків чиновників [16, арк. 1зв.].

Згідно цих документів Олександр Костенко послідовно займав усі ключові посади митної застави. Народився 1806 р. у Полтавській губернії, в сім'ї православного священика. У 1826 р. вступив до Полтавської духовної консисторії підканцеляристом. У цьому ж році став канцеляристом, але 1829 р. звільнений. У цьому ж році отримав посаду в Полтавській казенній палаті, однак наступного року звільнений. У цьому ж році отримав посаду писаря в Одеській портовій таможні. У вересні 1830 р. відправлений до Тираспольської таможні. У червні 1832 р. переведений до сухопутної таможні. У грудні того ж року отримав чин колезького регістратора зі старшинством. З жовтня по грудень 1835 р. був на посаді столоначальника таможні. У 1836 р. отримав

чин губернського секретаря. Під час епідемії чуми 1837 р. у м. Одесі був відряджений до міста з метою забезпечення карантинних заходів у місті та його ізоляції. Завдяки його своєчасним та професійним діям епідемія чуми не поширилася на інші міста. Генерал-губернатор Новоросійської і Бессарабської губерній висловив йому в письмовій формі свою подяку, після чого Костенков був нагороджений золотою медаллю на Олександрійській стрічці. 1839 р. був призначений бухгалтером, у грудні отримав чин колезького секретаря. З жовтня 1841 р. по серпень 1842 р. виконував обов'язки пакгаузного наглядача. У серпні 1844 р. отримав посаду наглядача Херсонської застави. За роботу отримував нагороди у вигляді грошей: у 1836 р. - 90 рублів, у 1838 р. - 120 рублів, у 1839 р. - 28 рублів, у 1840 р. - 42 рублі, у 1840 р. - 42 рублі, у 1843 р. - 45 рублі. [16, арк. 28 зв-32].

Тобто, Костенко, якому уготовано було стати священиком, виявивши здібності до канцелярії, у системі працював на різних посадах, отримуючи необхідний досвід митної служби. Проявив свої здібності не лише в умовах сталої роботи, але й під час екстремальної ситуації в умовах епідемії. Систематично отримував грошові винагороди. Через 18 років роботи, отримав посаду наглядача застави, маючи за плечима необхідні знання для управління заставою. Це показує, що уряд серйозно підходив до вибору керівників митниць.

Не була виключенням посада писаря. Так, Петро Павловський мав чин титулярного радника. Виходець із Полтавської губернії з дворянського середовища, 1796 р. народження, у 1813 р. вступив до Малоросійського козачого полку унтер-офіцером. У 1818 р. вступив до Одеської контори іноземних поселенців. 1819 р. отримав посаду архіваріуса. І лише у жовтні 1839 р. отримав посаду писаря.

Писар Олександр Корженєвський мав чин губернського секретаря. Також дворянського

походження, з Таврійської губернії, 1800 р. народження, 1837 р. вступив до Херсонського дворянського депутатського зібрання, після чого у жовтні 1840 р. отримав посаду писаря.

Пакгаузний наглядач Еммануїл Липенко мав чин колезького регістратора. Він виходець із Херсонської губернії, з дворянського середовища, 1810 р. народження, мав досвід військової служби [8, арк. 58-64]. Як бачимо, службовці мали різне соціальне походження: писарі, пакгаузний наглядач – дворяни, наглядач митної застави – із священнослужителів. Окрім цього були вихідцями з різних губерній – Херсонської, Таврійської, Полтавської. Лише пакгаузний наглядач мав військовий досвід, адже від писарів та наглядача митної застави вимагалось знати як функціонують митні установи.

Підсумовуючи, слід зазначити, що уряд намагався знайти ефективний метод боротьби з корупцією – використання формулярних списків, звіти начальників митниць, переміщення службовців тощо – для більш ефективної роботи митниць. Керівні посади займали кваліфіковані службовці. Водночас влада намагалася знайти відданих їй людей, і такими на її думку, були офіцери, переважно дворянського походження, які складали більшість на заставах. Офіцерський корпус мав добру освіту, фізичні дані, досвід не лише служби, а й військових операцій, відрізнявся дисциплінованістю та відданістю. Зв'язок службовця з державою здійснювався через інститут імператора, що не сприяло формуванню власної громадянської позиції. Якщо у соціальному відношенні митна система спиралася на дворянство, то у конфесійному її цементувало православ'я.

Джерела та література:

1. Свод законов Российской империи. – Т. 6: Устави таможенные. [Електронний ресурс]. – СПб.Тип. “Второго Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии”, 1857. – Режим доступа:

//<http://www.runivers.ru/bookreader/book388160/#page/7/mode/1up>

2. Головка Ю. І. Скарги на зловживання в місцевих установах півдня України як джерело з історії чорноморської торгівлі останньої чверті XVIII – початку XIX ст. [Електронний ресурс] / Ю. І. Головка // Dzieje biurokracji. Lublin Torun Wloclawek, 2013. Т. V, cz. 1. – Режим доступа: // <http://www.academia.edu/11334263/>
3. Головка Ю. І. Кадрова політика на митних установах Південної України в останній чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст. [Електронний ресурс] / Ю. І. Головка // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя. – Режим доступа: // <http://www.academia.edu/11333849/>.
4. Головка Ю. І. Основні напрямки службового листування митних установ Південної України (1774 – 1819 рр.) / Ю. І. Головка // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. 2006. – Вип. 20. – С. 49-53. – Режим доступа: // http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/20/20/golovko.pdf.
5. Калетнік І. Г. Минуле та сучасне Херсонської митниці / І. Г. Калетнік. – Херсон : б/в., 2011. – 119 с.
6. Орлов І. М. Херсонська митниця. Історія та сьогодення / І. М. Орлов. – Херсон : б/в., 2005. – 118 с.
7. Коник Ю. О. Херсонська митниця (1797-1924) : Огляд фонду №7 / Державний архів Херсонської митниці / Ю. О. Коник. Бібліотечка архіву. – Вип. 10. – Херсон 2008. – 56 с.
8. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 7 : Херсонская таможня застава. – Оп. 2. – Спр. 44: Указы и предписания начальника Одесского таможенного округа о перемещении, увольнении и определении на службу чиновников таможни. Формулярные списки досмотрщиков Лещенко, Линенко. – 87 арк.
9. ДАХО. – Оп. 2. – Спр. 10: Приказы правительствующего сената в переводе коллежского регистратора Подгородного в губернские секретари; формулярные списки чиновников и служащих. – 34 арк.
10. ДАХО. – Оп. 2. – Спр. 45: Копии приказов, указаний и переписка начальника Одесского таможенного округа о перемещении, увольнении и службе чиновников застави. Формулярные списки, ведомости, рапорты, билеты. – 80 арк.
11. ДАХО. – Оп. 2. – Спр. 34: Копия указов императора Николая I о право ношения на рукаве нашивок налево рукаве и начальника округа о назначении и увольнении служащих, формулярный список досмотрщика Михайлова Д. – 24 арк.

12. ДАХО. – Оп. 2. – Спр. 16: Копии указов императора Александра I и указания начальника Одесского таможенного округа об определении и увольнении чиновников и служащих. – 46 арк.

13. ДАХО. – Оп. 2. – Спр. 36: Указы императора Николая I и Одесского таможенного округа об определении и увольнении чиновников и служащих заставы; аттестаты, билеты. – 73 арк.

14. ДАХО. – Оп. 2. – Спр. 27: Указы императора Николая о службе досмотрщиков заставы, формулярные списки служащих, выписки из правил об охране Днепровского и Бугского лиманов. – 62 арк.

15. ДАХО. – Оп. 2. – Спр. 30: Указы императора Николая о предоставлении льгот чиновникам и служащим и право ношения на рукаве нашивок за долголетнюю службу; переписка с начальником Одесского таможенного округа об увольнении, перемещении и назначении чиновников. – 90 арк.

16. ДАХО. – Оп. 2. – Спр. 47: Распоряжения начальника Одесского таможенного округа об определении, перемещении, увольнении чиновников и служащих; формулярные списки надзирателя Костенко А., пакгаузних надзирателей Липенко, Павловского и Корисеневского. – 51 арк.

УДК: 94(477)

**Н.В. Форманчук,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О. Цибуленко**

ДІЯЛЬНІСТЬ ВАТ «ІНТУРИСТ» НА ХЕРСОНЩИНІ В 70-80-Х РР. ХХ СТ.

У статті розглядаються напрямки діяльності Всесоюзного акціонерного товариства «Інтурист» на Херсонщині за період зоряного часу радянського туризму – 70-80-ті рр. ХХ ст. Відображено структурні елементи туристичної системи Херсонщини в зазначений період.

Ключові слова: міжнародний туризм, агентство ВАТ «Інтурист».

Розвиток туризму має велике значення для Херсонщини. Це пов'язано з поживленням економічного стану країни та окремих регіонів, можливістю поповнення валютних надходжень. Важливо дослідити специфіку роботи туристичних організацій на прикладі радянської системи і визначити характер ведення туризму в УРСР.

На сьогодні, дослідженням туристичної діяльності в системі народногосподарського комплексу країни, пріоритетам та стратегіям розвитку туризму, присвячені роботи таких вчених, як: В. Кифяк, Є. Панкова, В. Федорченко, В. Цибух та інші.

Радянські та сучасні дослідники з країн СНД проблемам розвитку міжнародного туризму в ХХ ст. присвятили цілу низку наукових публікацій. Зокрема, в працях М. Ананьєва, Г. Шаповала розглянуто динаміку, еволюцію й основні напрямки розвитку туризму, об'єктивні передумови зародження та становлення міжнародного туризму, розвитку його матеріально-технічної бази, розкрито місце і роль туристських зв'язків у сучасному житті, правові відносини в сфері туристського обміну, особливо ті, що були відображені в міждержавних угодах, національному законодавстві окремих країн, зміни якісної структури туристського контингенту тощо.

Джерельну базу дослідження становить комплекс різноманітних матеріалів, що їх можна поділити на архівні й опубліковані. Найбільш значимою для даного дослідження групою джерел є документи, які зберігаються у фондах Державного архіву Херсонської області. У ДАХО на тему радянського туризму є 2 фонди – Р-1197 (Херсонське обласне дочірнє товариство «Херсонтурист», 426 од. зб., 1965-1998) та Р-3997 (Генеральне агентство по туризму в Херсонській області – туристичний комплекс «Фрегат», 62 од. зб., 1961-1994 рр.). Всього зберігається 488 одиниць зібрань. Описи російською та українською мовами.

Діяльність установ простежується протягом 1961-1998 рр. Вони займались туристичним обслуговуванням населення.

У фондах міститься інформація про накази голови, генерального директора, управляючого, протоколи засідань ради президії, правління. У фонді Р-3997 зберігається Положення про агентство («Інтурист» у м. Херсоні). Окрім зазначених документів представлені також документи про стан екскурсійного обслуговування, підсумки проведення змагань з водного, гірського туризму, огляду конкурсу на кращу туристичну базу. У фондах наявні штатні розписи, кошториси видатків, звіти про фінансово-господарську діяльність.

Говорячи про сучасний туризм на Херсонщині, потрібно робити порівняння з попередніми туристичними системами. Радянська система туризму в 70-80-х рр. ХХ ст. переживала «зоряний час» і позитивні зрушення в цій сфері були явними на Херсонщині. Наприкінці 60-х рр. інфраструктуру міжнародного туризму остаточно було відновлено. Починається епоха масових міжнародних подорожей, що набувають стрімкого розвитку в 70-х рр.

Піднесення міжнародного туризму в цей період пояснюється такими чинниками: по-перше, склалася сприятлива міжнародна ситуація; по-друге, зростає купівельна спроможність населення; по-третє, збільшилась тривалість відпусток; по-четверте, вдосконалювалися транспортні засоби і сфера туристського обслуговування [15, с.90].

Міжнародний туризм став ефективним засобом зовнішньоекономічних зв'язків країн. Зазнав піднесення він і в СРСР. За період з 1971 по 1975 р. було прийнято близько 15 млн інтуристів, а за кордон виїхало близько 11 млн громадян Радянського Союзу.

В Україні на початку 70-х рр. було створено Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів

УРСР. Пізніше його було перейменовано на Головне управління з іноземного туризму УРСР.

Діяльність «Інтуриста» не обмежувалась прийманням звичайних туристських груп. Під час усіх офіційних урядових візитів на «Інтурист» покладалися обов'язки приймання й обслуговування всіх супровідних осіб і журналістів. У 70-ті рр. «Інтурист» брав участь у підготовці візитів президентів США Р. Ніксона, Дж. Форда, Р. Рейгана, Президента Франції Ж. Помпиду, Прем'єр-міністра Великої Британії Г. Вільсона.

У 1975 р. під час спільного радянсько-американського польоту корабля «Союз-Аполлон» ВАТ «Інтурист» також відповідало за приймання іноземних гостей. «Інтурист» постійно співпрацював з посольствами іноземних держав у СРСР. Прийоми, організовані компанією, відвідували принаймні 100 послів.

У 1975 р. в Мадриді (Іспанія) було створено Міжнародну міжурядову організацію в галузі туризму – Всесвітню туристську організацію (ВТО), що стала спадкоємицею Міжнародного союзу офіційних туристських організацій (МСОТО), заснованого ще в 1934 р. СРСР став однією з держав – засновниць ВТО. Першим Генеральним секретарем ВТО був Робер С. Лонаті (Франція).

Піднесенню туристського обміну сприяв прискорений розвиток сучасних видів транспорту. Аерофлот здійснював повітряне сполучення з 3,5 тис. міст більш ніж у 50 державах на всіх континентах. Значну роль у туристських зв'язках відіграли залізниці. Міжнародні залізничні маршрути сполучали СРСР з 25 державами Європи та Азії.

У 70-ті рр. «Інтурист» розробив і запропонував на зовнішньому ринку понад 100 привабливих маршрутів, що охоплювали сто міст європейської й азійської частин СРСР. Іноземні туристи мали можливість ознайомитися з усіма столицями союзних республік,

містами-героями Києвом, Одесою, Волгоградом, колгоспами, радгоспами і промисловими підприємствами, пам'ятками архітектури, курортами Криму, із заповідниками та ловецькими угіддями.

В Україні в 70-ті рр. стрімко розвивалася матеріально-технічна база міжнародного туризму. Були побудовані нові готелі «Інтуриста»: у Києві – «Либідь» і «Братислава», у Харкові – «Інтурист», «Мир» і мотель «Дружба», у Львові – «Дністер», в Ужгороді – «Закарпаття», в Одесі – «Чорне море», у Запоріжжі – «Запоріжжя», у Полтаві – мотель «Інтурист», у Чернівцях – «Черемош», у Херсоні – «Фрегат». У Ялті спільно з югославськими фахівцями в мальовничому Масандрівському парку було введено в експлуатацію готель «Ялта – Інтурист».

З 1970 по 1980 р. готельний фонд «Інтуриста» збільшився майже в 4 рази, перевищивши 50 тис. місць, з них 10096 готельних місць знаходилося в Україні. Щорічні темпи зростання кількості іноземних громадян, що відвідали СРСР, становили в середньому 8-10 %. Розвивався і виїзний туризм. За період після Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.) по 1981 р. Радянський Союз відвідали близько 25 млн зарубіжних гостей і майже 19 млн радянських людей побували за кордоном. 70-ті рр. були періодом масового міжнародного туризму в СРСР.

Агентство всесоюзного акціонерного товариства «Інтурист» по Херсонській області було переведено з м. Нова Каховка в м. Херсон у 1961 році, підпорядковувалось спочатку правлінню Всесоюзного акціонерного товариства «Інтурист», а також було підзвітно Управлінню з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР.

«Розглянувши пропозицію керівництва управління всесоюзного товариства «Інтурист» про переведення агентства «Інтурист» з міста Нова Каховка в місто Херсон, бюро обкому КП України постановляє:

1. З метою кращого обслуговування іноземних туристів, приїжджаючих в Херсонську область і груп радянських туристів відїжджаючих закордон, перевести Новокаховське агентство «Інтурист» в місто Херсон.

2. Доручити виконкому міської Ради депутатів трудящих виділити службове приміщення для агентства «Інтурист» в будинку готеля «Першотравневий» для прийому іноземних туристів...» [1, арк.1].

У 1969 році назва агентства змінилась на – агентство ВАТ «Інтурист» у м. Херсоні. З 1970 року агентство було підпорядковано Головному управлінню з Іноземного туризму при Раді Міністрів СРСР, а з 1 січня 1978 року агентство ВАТ «Інтурист» по Херсонській області стало структурним підрозділом Одеського агентства ВАТ «Інтурист» [1, арк.2].

Мета агентства – обслуговування іноземних туристів, які прибувають до Херсонської області, забезпечення зустрічі та проводів туристів, організація їх харчування, розміщення у готелях, надання культурно-побутових послуг, відповідальність за стан і готовність міських та сільських об'єктів показу.

Робота агентства «Інтурист» по Херсонській області в 1980 році була направлена на подальше підвищення рівня інформаційно-пропагандистської роботи серед іноземних та радянських туристів, підвищення технічного рівня обслуговування як силами співробітників агентства, так і на матеріально-технічній базі міста та області.

1980 рік відрізнявся інтенсивністю підготовки до сезону, увага була направлена на якість підготовки по всім аспектам діяльності в зв'язку з очікуваними Олімпійськими іграми.

Як показала міжвідомча перевірка, що відбулася в кінці травня 1980 р., з підготовкою до Олімпійського сезону місто і область, в основному виконали поставлені завдання. Така робота не могла бути

реалізована лише складом агентства і причиною успіху були керівництво і допомога агентству обласного комітету Компартії України, в тому числі, відділу агітації та пропаганди, що керувало підготовкою об'єктів показу, об'єктів матеріально-технічної бази, політико-виховної роботи їх персоналу, рівнем і змістом інформаційно-пропагандистського матеріалу. Окремі аспекти всієї цієї роботи були реалізовані міжвідомчою комісією по іноземному туризму при облвиконкому. Основою роботи агентства послужили розпорядження, накази і постанови колегій Головінтуриста СРСР та Головінтуриста України, постанови бюро і секретаріату обкому партії.

Підхід до вирішення міжгалузевих обласних, міських проблем і задач був партійним, що вплинуло на значимість іноземного туризму та престижність його представництва в місті та області[4, арк.16].

В екскурсійно-інформаційній роботі гідями-перекладачами широко відображались матеріали, пов'язані з 110-ю річницею з дня народження В.І. Леніна, 35-ю річницею з дня перемоги в Великій Вітчизняній війні, пропагувались документи партії, що відображали миролюбну зовнішню політику країни.

В рік XXII Олімпійських ігор велику увагу було приділено на висвітлення питань про успіхи в розвитку спорту в місті та області про спортивні досягнення СРСР[4, арк.15].

В грудні місто відвідали 39 туристів-індивідуалів із капіталістичних країн. Для них під час екскурсії по місту приділялась увага поясненню підготовки радянського народу до XXVI з'їзду КПРС, всенародного обговорення Проекту ЦК КПРС «Основні напрямки економічного та соціального розвитку СРСР на 1981-1985 роки і на період до 1990 р.»

В 1980 році агентством обслуговано 12060 іноземних туристів. Із них:

- із соціалістичних країн – 9296;
- із капіталістичних країн – 2764;

По країнам: НДР – 7140, ЧССР – 1526, ПНР – 512, НРБ – 61, СРР – 61, Франція – 244, Англія – 79, ФРН – 1648, Австрія – 146, Фінляндія – 330, Греція – 172, Швейцарія – 13, Голландія – 172, США – 6 та інші.

Всього Херсонщину відвідали туристи із 23 країн світу. Порівняно з 1979 роком кількість іноземних туристів, відвідавши Херсонську область, зменшилась на 7%. Кількість заходів, проведених для круїзів і туристських груп, значно збільшилась.

Власної матеріально-технічної бази у агентства не було. Як і в попередні роки в 1980 р. обслуговування відбувалось на представлений базі. Як приклад по розміщенню в м. Херсон в готелі «Київ» - 100 місць, в місті Нова Каховка в готелі «Дружба» - 75 місць.

Щодо харчування – в м. Херсон в ресторані при готелі «Київ» - базовий, де фактично і в попередньому році було обслуговування. В м. Нова Каховка – в ресторані при готелі «Дружба». Окрім зазначених пунктів харчування були ще виділені агентству від бази ресторани «Біла акація», «Балкан», «Херсон» [4, арк.16-17].

Обслуговування автотранспортом відбувалось підприємством АТП-21021, АТП-21001.

Агентством виконаний та перевиконаний річний план по доходам та прибутку. Річний план по доходам в сумі 65 тис. крб. виконаний в сумі 73,3 тис. крб. тобто на 112,8%, а план прибутку в сумі 29,5 тис. крб. – на 114%.

Велася робота з кадрами. Всього працювали 15 одиниць основного складу і 4 одиниці технічного надзору за будівництвом матеріально-технічної бази. Склад кадрів достатньо кваліфікований. В агентстві працювали 11 людей з вищою освітою, 8 – з середньою спеціальною. Працівники агентства розподілені в групи:

- група радянського туризму – 5;
- група технадзору – 4;
- адміністративно-господарська група – 4.

В процесі підготовки до туристичного сезону (1982 р.) була проведена освіта зі штатним та тимчасовими гідами-перекладачами. Був прочитаний цикл лекцій зі врахуванням основних напрямлень інформаційно-пропагандистської роботи в 1982 році – створення і розвиток СРСР, XVII з'їзд профсоюзів, XIX з'їзд ВЛКМ. По всім цим питанням були підготовлені необхідні матеріали.

У 1982 році агентство ВАТ «Інтурист» прийняло 15321 іноземного туриста (в 1981 р. – 13443). 4611 туристів відправлено закордон, що склало 134 групи, в тому числі і в капіталістичні країни – 20 груп (737 людей) та в соціалістичні країни – 114 груп (2874).

План валютних надходжень був виконаний на 162% (при плані 11,5 тис. крб. виконано 18,7 тис. крб.), що вище досягнутого в 1981 році на 4.8 тис. крб. або на 23%.

План доходів за вказаний період виконаний на 111%, перевищили план і отримали 9,6 тис. крб.

В 1983 році агентством було обслуговано 16033 іноземних туристи. Із них 5661 – із капіталістичних країн, а 10372 – із соціалістичних. Всього місто відвідали туристи із 19 країн[5, арк.6-7].

За 1983 рік виконання доходів в цілому склало 113,9%, поверх плану було отримано 12,6 тис. крб. Перевищений дохід 1982 року на 10 тис. крб. Перевиконання було за рахунок збільшення об'ємів перевозок радянського туризму і 15% від суми додаткових послуг, що були запропоновані іноземним туристам за готівкову валюту. План прибутку був виконаний на 120,5%, отримано поверх планового прибутку 9 тис. крб. за рахунок перевиконання доходів. У 1983 р. рентабельність агентства вище досягнутої в 1982 р. на 0,04.

В 1984 р. агентством обслуговано 16847 іноземних туристи (із соціалістичних країн – 10980, із капіталістичних – 5867). Всього місто відвідали туристи із 22 країн[6, арк.9-10].

В 1984 р. інформаційно-пропагандистська робота агентства Держкомінтуриста в м. Херсоні велась в напрямленні виконання задач, що надходили із уряду – пропаганди досягнень радянського народу в комуністичному будівництві, переваг соціалістичного образу життя та ін.

В тому ж році було обслуговано 52 Дніпровських круїзи. Для 28 із них були організовані різноманітні заходи: відвідування соціально-побутових об'єктів, колхозів, совхозів, вечорів дружби та інших заходів. Обслуговування круїзів пройшло на хорошому рівні. Агентство намагалось врахувати особливості туристичного потоку і максимально використати можливості міста. Так для груп по стандартним турам (із соціалістичних країн) додатково планувалось провести 1-2 заходи зустрічі, бесіди, відвідування об'єктів, культурні заходи.

Було обслуговано 8 груп туристів із Франції, прибувших по лінії товариства «Франція-СРСР». Час перебування груп різко скоротився. Групи прибували пізно ввечері, а відїжджали пообідді наступного дня. Для таких груп програма була стандартною: вечір дружби, м. Нова Каховка, монумент «Тачанка», соціально-побутові об'єкти. Туристи були незадоволені нетривалістю екскурсій[6, арк.15-16].

На високому рівні було організовано обслуговування груп туристів-побратимів із області Зала (Угорщина) та із Шумена (Болгарія). Екскурсійні програми були досить насиченні. Перебування цих груп на Херсонщині транслювалось по радіо, телебаченню та висвітлювалось у пресі.

В 1984 р. збільшився заїзд туристів із Великобританії та США.

Відрізнялися показники за 1985 рік. У цьому році агентством було обслуговано 18504 іноземних туристів (із соціалістичних країн – 12678, із капіталістичних – 5826). Загалом місто відвідали туристи із 23 країн. Інформаційно-пропагандистська робота велась з

врахуванням основних заходів та особливостей ювілейного року[7, арк.4-5].

В своїй роботі гіді керувались матеріалами квітневого та жовтневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС, положеннями та висновками. Головна увага приділялася питанням пропаганди серед іноземних туристів.

Пропаганда радянської дійсності реалізовувалась в тісній взаємодії з ідеологічними організаціями міста та області. Були створені плани заходів з товариством «Знання», краєзнавчим музеєм, облтелерадіокомітетом, обласним управлінням культури, редакцією газети «Наддніпрянська правда», товариством охорони пам'яток історії і культури та ін. Краєзнавчий музей організував зустріч з ветеранами та показ відділу Великої Вітчизняної війни.

Оборот агентства збільшувався щорічно. Так в 1982 р. – 1,764 тис. крб., а в 1985 р. – 2,3760 тис. крб. Відповідно зростали доходи агентства, порівняно з 1982 р. доходи збільшились на 22,7 тис. крб., на 116% виконаний план доходів. Прибуток порівняно з 1982 р. збільшився на 28,8 тис. крб. і складав в 1985 році – 72,1 тис. крб.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Фонд (Ф) Р.-3997. Опис (Оп.)1. Справа (Спр.) 1. Аркуші (Арк.) 2.
2. ДАХО. Ф. Р.-3997. Оп.1. Спр.4. Арк.4.
3. ДАХО. Ф. Р.-3997. Оп.1. Спр.5. Арк.4.
4. ДАХО. Ф. Р.-3997. Оп.1. Спр.24. Арк.17.
5. ДАХО. Ф. Р.-3997. Оп.1. Спр.27. Арк.15.
6. ДАХО. Ф. Р.-3997. Оп.1. Спр.31. Арк.21.
7. ДАХО. Ф. Р.-3997. Оп.1. Спр.34. Арк.18.
8. ДАХО. Ф. Р.-1197. Оп.1. Спр.194. Арк.7.
9. ДАХО. Ф. Р.-1197. Оп.1. Спр.3. Арк.2.
10. Ананьев М. А. Международный туризм и его развитие после II мировой войны./ М. А. Ананьев. // – М.: Внешторгиздат, 1966. – 52 с.
11. Вацеба В. Я. Туристичне країнознавство. / В. Я. Вацеба. – Чернівці: Рута, 2003. – 32 с.

12. Географічна енциклопедія України: в 3-х т. / [редкол. : відп. ред. О.М. Маринич та ін.]. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1989-1993. Т. 3: П-Я. – 1993. – 480 с.
13. Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні / В.Ф. Кифяк // Навчальний посібник. – Чернівці: Книги-XXI, 2003. – 300 с.
14. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство. / Є. В. Панкова. — К.: Альтерпрес, 2003. –104 с.
15. Соколова М. В. История туризма / М. В. Соколова // : Учеб. пособие для студ. вузов. — 2-е изд., перераб. – М.: Издат. центр «Академия», 2004. – 352 с.
16. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. / В.К. Федорченко, Т.А. Дьорова // – К.: Вища школа, 2002. – 195 с.
17. Шаповал Г. Ф. История туризма. / Г.Шаповал // – Минск: ИП Эко-перспектива, 1999. – 303 с.

УДК 94(477)”1921”

**В. В. Шевченко,
науковий керівник – д.і.н., проф. І. В. Верба**

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ СПІВПРАЦІ ЮЛІАНА МОРДАЛЕВИЧА ЗІ ВСЕУКРАЇНСЬКИМ ЦЕНТРАЛЬНИМ ПОВСТАНСЬКИМ КОМІТЕТОМ

У статті всебічно висвітлено події, що стосуються співпраці осередку підпільного антибільшовицького національного руху – Всеукраїнського центрального повстанського комітету із отаманом одного з найбільших повстанських загонів дислокованих навколо Києва – Юліаном Мордалевичем. Проілюстровано механізми встановлення зв'язків, умови партнерської взаємовигідної діяльності та загальні результати реалізованих чи запланованих ідей. Окремо показано генеральну стратегічну перспективу цього співробітництва, якою її бачили у Партизансько-повстанському штабі у Львові.

Ключові слова: ВУЦПК, Юліан Мордалевич, антибільшовицький рух, повстанці, НК.

Національний антибільшовицький визвольний рух в Україні початку 20-х рр. минулого століття наразі, з огляду на велику кількість загальних та мікроісторичних досліджень, що стосуються цього періоду, видається явищем надзвичайно багатограним. До даного періоду історії ми жодним чином не можемо застосовувати однозначних суджень чи загальноприйнятої матриці трактування тих чи інших подій. З'являються все детальніші та вузькоспрямовані дослідження Української революції, покликані відповісти на ті чи інші питання, але з відкриттям однієї таємниці перед нами постає ряд інших питань, які в свою чергу потребують окремих пошуків. Дана стаття покликана проілюструвати та визначити військово-політичну складову партнерських стосунків отамана Радомишльського повіту Юліана Мордалевича зі Всеукраїнським центральним повстанським комітетом (далі – ВУЦПК), як приклад встановлення взаємовигідних стосунків між певним політичним центром та непідконтрольними нікому локальними ватажками повстанських загонів.

Внаслідок слабкої зацікавленості науковців та важкодоступності, до недавнього часу, архівного матеріалу, історіографічний доробок даної тематики доволі незначний. В основі дослідження покладені документи двох архівних установ – Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Перший з них містить окрему багатотомну справу під назвою «ЦУПКОМ», з нього і запозичено основну кількість матеріалу, пов'язану із контактами ВУЦПК з повстанством на місцях, зокрема і з Мордалевичем. Наступний великий пласт документальних джерел представлений матеріалами ЦДАВО України, містить чекістську та партійно-політичну розробку Мордалевича, звіти та доповіді по діям його загонів, заподіяних ними збитків,

чисельності з'єднань та основного озброєння і, звичайно, можливість перевербування та нейтралізації отамана. Достатньо широко використаний пресовий матеріал того часу. З історіографічних джерел необхідно відмітити статтю Ярослава Файзуліна [1], котрий першим повноцінно ввів до наукового обігу засекречену до цього часу справу «ЦУПКОМу» та достатньо детально дослідив її. Використано також науково-популярне видання початку 90-х рр. минулого століття В. Попика та Г. Кримчука [2], як спробу першого біографічного дослідження особистості Юліана Мордалевича. Автори широко застосовують архівні матеріали, але, на жаль, зовсім не дають довідкового та бібліографічного матеріалу. Книгу дозволю собі потрактувати, як гібрид класичної художньої літератури з документальними джерелами. Багато тверджень та висновків ставляться під сумнів елементарною доказовою базою.

Вже наприкінці зими 1921 р. повстанські загони Мордалевича почали готуватися до активних дій з потеплінням. За статистичними даними Київської Окружної наради по боротьбі з бандитизмом загін на 15 лютого 1921 року нараховував 300 бійців. У повстанців на озброєнні було 30 кулеметів [3, арк. 25]. За тими же джерелом, загін отамана Верпоховського, який підкорявся Мордалевичу мав 40 шабель.

У кінці лютого відбулося знайомство отамана, яке пізніше ледь не стало для нього фатальним, із Олександром Грудницьким, котрий працював вчителем «Просвіти» у с. Голе з січня 1921 року [4, арк. 66]. За даними його нових колег він походив з Полтавської губернії, був комуністом і мав створити партійну організацію з працівників місцевої «Просвіти». Але на базі цієї ж організації Грудницький на початку жовтня створив Повстанський Комітет [4, арк. 67 зв.] і намагався зв'язатися з навколишніми отамани для координації дій. Перш за все, його цікавили Мордалевич, Орлик та Струк, як керівники

найбільших формувань [4, арк. 66 зв.]. Один із членів цього комітету А. Омельчук стверджував, що на засіданні організації на початку березня, Грудницький повідомив, що контакт з отаманами налагодив. Він також твердив, що керівник комітету сказав їм, що штаб Мордалевича знаходиться у домі Андріївського псалтирника Козловського, що отаман є членом партії українських соціалістів-революціонерів та завжди має біля себе 25 охоронців. Також на кілька годин приїздив до О. Грудницького отаман Струк на початку березня з 15 бійцями [4, арк. 68 зв.]. Про домовленості та умови співпраці між сторонами нічого не відомо. Очевидно, це було налагодження особистих контактів, як представників «петлюрівського» підпілля на майбутнє.

У другій половині березня у Києві було створено Всеукраїнський центральний повстанський комітет, який підпорядковувався Партизансько-повстанському штабу армії УНР під керівництвом Ю. Тютюнника у Польщі, для підпільної антибільшовицької роботи з метою підняття повстання у визначений термін.

Одним із засновників цієї організації та уповноваженим по військовим справам став О. Грудницький, який в цей час стає студентом юридичного факультету Інституту народної освіти [1, с. 297]. До організації його взяли лише завдяки налагодженим зв'язкам з отаманами. Грудницький рекомендував керівництву організації отамана Мордалевича, як «саму інтелігентну, з організаторським хистом людину». І. Чепілко, як керівник, підписав уповноваження на ім'я Ю. Мордалевича та передав його через Грудницького отаманові [5, арк. 4 зв.]. Це був мандат на командування всіма повстанськими силами Північного фронту [5, арк. 58 зв.]. Ще до переговорів із ВУЦПК, 16 березня Мордалевич та Струк об'єднали свої загони - тепер їхня загальна кількість складала близько 500 бійців, вони передислокувалися у північну Чорнобильщину [6, арк. 11], на «територію Струка», і діяли там.

На пропозицію щодо керівництва Північною групою повстанських військ Мордалевич заочно погодився [5, арк. 72 зв.], але вислав до Києва свого зв'язкового псалтирника Козловського із проханням до організації про виділення йому коштів та людей, «особливо інтелігентної сили», тобто агітаторів та агентів на місця. Козловський заявив, що активно триває робота по створенню у селах повстанських комітетів [5, арк. 4 зв.]. Але члени ВУЦПК самі не мали коштів, а ждали їх від ППШ з-за кордону, тому отаманові нічим не допомогли. З цього часу почалось активна переписка між керівним центром організації та отаманом. Зазвичай Мордалевич інформував Чепілка про настрої селянства, роботу повстанських комітетів. Також зазначав, що буде співпрацювати лише на соціалістичному ґрунті [5, арк. 5]. Для провадження ефективнішої роботи отаман знову таки через Козловського вимагав надати йому статут організації, агітаційний матеріал, декларації та відозви. З цього переліку він не отримав нічого, а статут ВУЦПК не був написаний взагалі аж до викриття організації [5, арк. 5 зв.].

На початку квітня Мордалевич залишає об'єднані сили і повертається на територію Радомишльського повіту. Приблизно у цей час, 2 квітня 1921 року, більшовики оцінювали його загін у 400 багнетів при 30 кулеметах [6, арк. 1]. Певно, що це було зроблено з метою координації дій із ВУЦПК та сусідніми отаманами безпосередньо на своїй території. Військові з'єднання РСЧА зафіксували появу частини загону Мордалевича чисельністю у 20 багнетів та 10 шабель західніше Коростишева. Радянська агентура на місцях доповідала, що Мордалевич повернувся з метою поповнення загону та об'єднання дрібніших під своєю командою. У лісі між с. Велика Грабівка та містечком Іванків 9 квітня військові виявили залишений штаб Мордалевича. За їхніми даними, його загін поповнювався кожного дня. В той же час, отаман

завбачно поділив уже наявні у нього сили на кілька груп. Однією командував, уже згаданий вище, отаман Верхоповський. Він діяв на південному сході від Житомира, в районі с. Івниця. Другий загін очолював Ярошенко (Ярошевич), він нараховував 25 багнетів, 15 шабель та 2 кулемети. Діяв у районі с. Струцевка, на південний захід від містечка Брусилів [6, арк. 11]. Сам Мордалевич, як завжди, залишався лише зі своєю охороною у 25-40 чоловік. Очевидно, що так було зручніше переміщуватись, він був більш мобільним – це дозволяло йому постійно бути в курсі оперативної ситуації, координувати дії різних загонів та груп, використовувати їх в залежності від поставленого завдання.

Ю. Мордалевич знов з'являється у своєму постійному штабі, у будинку Козловського після 10 квітня. Тут його застає посвідчення від ВУЦПК з тим, що йому доручається командування всіма повстанськими силами у районі Київ – Коростень – Новоград – Волинський – Ізяслав – Острог – Козятин – Фастів – Київ. Усім отаманам окремих загонів цього району наказано беззастережно підкорятися Мордалевичу та діяти лише за його вказівкою [7, арк. 2]. Таким чином, організоване українське підпілля зробило ставку у силовому блоці на найсильнішого та найавторитетнішого з отаманів Північної Київщини. В той же час він нарешті отримує необхідний агітаційний матеріал, розпоряджається розіслати його по селах, передати частину отаману Струку та висловлює переконання, що з часом агітаційно-інформаційна лінія передасть нові відозви та накази [4, арк. 58]. Робота стрімко набирала оберти, крім того Ю. Мордалевич тепер був офіційним командуючим, що додавало впевненості, хоча його авторитет не ставився під сумнів і раніше.

На цій хвилі логічно починають активізуватися більшовики. 14 квітня один із загонів Мордалевича у 70 багнетів, 40 шабель при 6 кулеметах здійснив напад

на Іванківський цукровий завод. Голова Губревкому Ян Гамарник зреагував на активізацію повстанців так: «Знову з'явилися старі убивці – петлюрівські отамани Струк, Мордалевич, Орлик та інше товариство» [8, с. 2]. Вже до середини квітня Київська Губернська Надзвичайна комісія завдяки своїм агентам та обережним діям мала повну картину повстанського руху на Київщині. Окремі формування піддавались подібному моніторингу ще з листопада 1920 і велися до квітня 1921 року. Відповідно, Мордалевич привертав до себе чи не найбільше уваги оперативників і його стиль роботи був добре відомий чекістам.

За їхніми даними він мав при собі лише особисту охорону та агентуру і до квітня (із листопада 1920 р.) особисто не брав участі у жодній антибільшовицькій акції. Станом на 15 квітня власне загін Мордалевича, фактично його охорона, нараховував всього 20 піхотинців, 10 кіннотників та 10 кулеметів [3, арк. 26]. Частіше за все, він не був у складі загонів, а лише віддавав їм накази через свої агентів, яких мав у кожному селі. За даними розвідки на 19 квітня, лише біля с. Івниця діяло 400 бійців при 4 кулеметах та 1 трьохдюймовій гарматі [9, арк. 5].

Ю. Мордалевич залишався у своєму штабі, в с. Андріївка та підтримував тісний зв'язок із О. Грудницьким, який представляв ВУЦПК. За свідченнями очевидця, 19 квітня ввечері Грудницький запросив отамана до себе додому у с. Голе, куди той і з'явився зі своїм ад'ютантом з позивним «Яблучко». Наступного дня, 20 квітня, Мордалевич мав зустрітися у своєму штабі з отаманом Орликом [4, арк. 69 зв.]. Грудницький на допиті засвідчив, що він відправився в район Бородянки та вирішив видати радянській владі діючих там повстанців. Це було вже 20 квітня. Він сповістив про місцезнаходження штабу Мордалевича 224 батальйону, який стояв у Бородянці [5, арк. 72 зв.]. Грудницький також сказав, що при отаманові було 25 бійців та внутрішній пароль «Шабля»

[10, арк. 7]. На операцію виділили 50 бійців та 4 кулемети [9, арк. 5]. Вказані будівлі були оточені, Мордалевич подумав, що наближається Орлик і вислав Козловського назустріч. Останнього одразу арештували, а Мордалевичу з охороною вдалося вдарити противника у фланг і успішно ретируватись [10, арк. 7]. У штабі отамана було виявлено 2 ящика набоїв, телефонний апарат та папери. У ході огляду документації, чекісти виявили, що на території Київщини та Волині у Мордалевича існує «чудово поставлена агентура» [9, арк. 5].

Отже, Грудницький виявився зрадником. З відомих нам даних, він був завербований орієнтовно на початку квітня 1921 року працівниками Київської ГубНК. Губернський інспектор Єременко у свої доповіді свідчив, що Грудницький працює в ГубНК, що не припустимо так, як він мав тісні зв'язки з Мордалевичем, Орликом та Струком, коли вчителював у с. Голе. У 1917 році він працював начальником міліції у м. Ржищеві при УЦР, був членом УПСР та незалежників. Єременко вимагав, щоб про це повідомили в НК [4, арк. 16]. Проте, інспектор не знав, що Грудницький вірно трудився в інтересах більшовицької влади. Київський повітовий Ревком 15 квітня видав йому мандат на боротьбу з бандитизмом та зобов'язав усі партійні органи та військові частини допомагати йому [4, арк. 26]. Чим була зумовлена його зрада достовірних відомостей немає. Вже 22 квітня Грудницький, він же «Вернигора», пише доповідь до ГубНК із завіренням того, що він все знає про Мордалевича та посприє його арешту. Він вказав адреси явок отамана у Києві, що в якійсь семінарії у Мордалевича є «свої хлопці» та назвав декількох інформаторів по селах [4, арк. 19-19 зв.].

Окрім Грудницького, більшовики мали ще кількох таємних агентів, які намагалися розпутати клубок загадок пов'язаних із ВУЦПК, її зв'язок із ППШ та регіональною мережею. Нам відомі донесення агента з

позивним «Петро», який здійснював зовнішнє спостереження за підозрюваними. За його даними, Мордалевич тримав зв'язок з Києвом не лише через Грудницького та Козловського. У цьому ланцюгу фігурують також прізвища Лимаренка та Даниленка. Перший з них працював на київському телеграфі та був основним передавачем повідомлень ВУЦПК, його називають основним зв'язковим із загонами Мордалевича, Струка та Орлика [11, арк. 13]. Також у його квартирі на Подолі завжди зупинялися посланці від отаманів. До того ж він прослуховував секретні розмови більшовицького керівництва та передавав все це Повстанському комітету [11, арк. 1 зв.]. Ю. Мордалевич на деякий час припинив активну діяльність та переховувався, але його загони діяли. За свідченнями агента «Петра», після арешту Козловського та за даними Грудницького, було арештовано кількох членів комітету, від переслідування ледь втекла дружина отамана [11, арк. 110].

У Польщі Ю. Тютюнник продовжував планувати та організовувати сили для повстання в Україні. У зв'язку з цим було прийнято рішення про передачу командування над новоствореною 11 Повстанською групою саме Мордалевичу. Тепер йому мали підкорятися усі без виключення сили на території, яка обмежувалася лініями річок Дніпра та Прип'яті, залізницями Черкаси-Вапнярка і далі до міста Ямполь, по лінії Дністра та польського кордону. Тобто вся велика частина правобережної Центральної Наддніпрянщини, Поділля та частина Волині [7, арк. 2]. Цей наказ було датовано 24 травня 1921 року. Але він вже не відіграв жодної ролі.

Особливий відділ Київського військового округу у телеграмі до всіх губернських НК від 5 червня 1921 року відзначав поживавлення загонів Мордалевича у Радомишльсько-Житомирському районі. За їхніми даними це були загони отаманів Лисиці, Орлика, Кречета, Ярошевича, Верхоповського, Сосновського та

Хвостенка-Гаєвого [12, арк. 37]. Сам же Мордалевич на початку червня надсилає листа до Радомишльського повітового партійного комітету, де вказав, що після довгих міркувань він «погодився з основними положеннями, принципами та тактикою комуністичної партії», шукає шляхів примиритися з нею, розраховує на амністію та легалізацію [7, арк. 3]. Очевидно, що про свій вчинок він не повідомляв інших повстанців, вони продовжували воювати. Про це також свідчить риторика Мордалевича у кабінетах органів радянської влади. Член партійного комітету Березняк був відряджений для ведення переговорів 5 червня. Мордалевич прохав надати йому документи від голови Раднаркому, після чого він зобов'язувався особисто з'явитися у відповідні органи. Березняку він також передав листа у якому висловлювався за шкідливість боротьби проти радянської влади, трудящих України, кається у своїх антибільшовицьких діяннях, розраховував на амністію. Також там було висвітлено чотири умови здачі: перехід не повинен бути таємним; отаман не буде брати на себе зобов'язань по видачі своїх колишніх товаришів та знайомих (погоджувався на пропагандистську боротьбу); дати йому можливість працювати за його власним вибором; видати йому від Реввійськради повну амністію [13, с. 2]. Товариш Березняк не взяв на себе прийняття відповідального рішення і доповів про це командирю 132 бригади Зомбергу, яка квартирувалась поряд, той у свою чергу зв'язався з командуючим КВО Петіним. В результаті, Реввійськрада, ОО КВО та Окружна нарада вирішили погодитись на ці умови та гарантувати Мордалевичу повну особисту недоторканість. Отаман з'явився до штабу Зомберга 14 червня. За невідомих причин 15 червня зранку на прохання отамана до нього прийшли два ватажки його з'єднань – Гурман та Верпаховський, які також здалися радянській владі з усіма бійцями та озброєнням. Того ж дня Мордалевич із Зомбергом прибули до Києва [7, арк. 3].

Вже 17 червня на шпальтах київських газет друкують наповнений слізної пробільшовицької риторики відкритий лист отамана Мордалевича, датований 10 червня [14, с. 1]. Слід звернути увагу на той факт, що зобов'язання, які взяла на себе радянська влада щодо недопустимості тиску на отамана з метою видачі інших повстанців, були виконані. Вважаємо, що тиск з боку НК був направлений на нього для роботи на пропагандистському полі. Перехід Мордалевича, за розрахунками більшовиків, мав деморалізувати повстанський рух на Київщині. Для прискорення цього процесу 16 червня київська губерньська нарада прийняла рішення, враховуючи перехід Богатиренка та Мордалевича, активні переговори зі Струком та Орликом, оголосити 10-денну амністію для повстанців групи Мордалевича, ватажків використати з метою агітації та остаточно виявити всіх підпільників [7, арк. 5]. Сам же отаман, очевидно з посильною допомогою відповідних служб, пише листи та відозви до всіх повстанців та окремо до отаманів Орлика та Струка із закликом здаватися [7, арк. 12-14 зв.; 11, арк. 181-182]. 19 червня Мордалевич повернувся до Радомишльського повіту на зустріч із представником Петлюри, який і передав йому згаданий вище наказ про призначення командуючим II Повстанською групою. У відповідь отаман віддав йому листи до Тютюнника, які свідчили про його перехід і агент повернувся до Польщі [7, арк. 4]. Література, передана за кордон мала, за задумом чекістів, деморалізувати петлюрівців [2, с. 96]. Звістка про перехід авторитетного отамана на бік радянської влади безумовно сильно вплинула на повстанців. Відгомін цієї новини дійшов аж до подільських повстанців [15, с. 84]. Здалося кілька відомих та сильних отаманів.

Мотивом Ю. Мордалевича, який підштовхнув його до переходу, він назвав процес проти свого колишнього однопартійця Голубовича, який проходив у Києві у травні 1921 року [7, арк. 7]. Загалом же це була

зміна його політичних вподобань. Реальні ж причини цього кардинального кроку залишаються загадкою до цього часу. Навряд-чи це було зневірення у можливості продовження подальшої боротьби, адже в цей час сили отамана були досить значними, він мав підтримку населення, очікувався наступу головних сил Дієвої армії УНР з-за кордону.

Таким чином, нам вдалось певною мірою пролити світло на загальну схему даного біполярного співробітництва за схемою політичний центр (ВУЦПК) – місцевий повстанський лідер (Мордалевич). Поетапно визначили шляхи залучення локальних лідерів загонів (на прикладі Юліана Мордалевича) до загального політичного антибільшовицького руху. Однозначно можемо стверджувати, що такі зв'язки встановлювались не централізовано, а суто на особистісних принципах, приватних контактах та колишніх знайомствах. Повертаючись до вищезгаданої тези про виникнення нових загадок із відкриттям окремого проблемного питання, можемо сміливо застосовувати її і до теми даного дослідження. До прикладу, загадковою залишається постать сексота О. Грудницького, матеріали його діяльності у структурі органів НК відсутні або ж недоступні. Особиста справа на співробітника, навіть якщо він був позаштатним, укладалась у будь-якому випадку. Дана тема потребує також окремого дослідження. Дискусійним залишається питання добровільної здачі радянській владі отамана Мордалевича, адже за всіма зовнішніми факторами, котрі ми можемо прослідкувати, становище його загону було достатньо стабільним, а діяльність успішною. Загальні фрази у пресі та офіційні «покаянні листи», звісно, не пояснюють об'єктивних мотивів таких рефлексій. Перспективним видається також дослідження у даному контексті біографії самого Юліана Мордалевича. Автор зробив спробу всесторонньо висвітлити його життєвий шлях [16], однак фактично молоді роки, до Першої світової

війни, та післяреволюційний період, від 1921 року, залишаються для нас загадкою, але із певними натяками на подальшу перспективну розвідку вказаної тематики.

Джерела та література:

1. Файзулін Я. Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет / Ярослав Файзулін // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Ф. Верстюк. – Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 293-315.
2. Попик В., Крымчук Г. Бунт й смирення атамана Мордалевича / В. Попик, Г. Крымчук. – К.: УкрНИИИТИ, 1991. – 116 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3204, оп. 1, спр. 41.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 6, т. 16.
5. ГДА СБУ, ф. 6, т. 3.
6. ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 4-Б.
7. ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 82.
8. Більшовик. – 1921. – 16 квітня.
9. ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 17.
10. ГДА СБУ, ф. 6, т. 12.
11. ГДА СБУ, ф. 6, т. 15.
12. ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 20.
13. Більшовик. – 1921. – 2 липня.
14. Коммунист. – 1921. – 17 юня.
15. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 360 с.
16. Шевченко В. Юліан Мордалевич: доля петлюрівського отамана / Володимир Шевченко // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Гол. редкол. Л. Тимошенко, упоряд. і наук. ред. Микола Галів, Василь Ільницький. – Спецвипуск II. – Дрогобич: Посвіт, 2015. – С. 75-87.